

DPT Sonrası Muş'un Sosyo - Ekonomik Gelişimi

Social and Economic Development of Muş After DPT

ÖZET

İller arasında gelişmişlik farklarının belirlenebilmesi için gelişmişliğin tanımlanması ve belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmada sağlanan başarının bu tanıma göre değerlendirilmesi gereği açıktır. DPT tarafından yapılan çalışmada ekonomik ve sosyal alanlardan seçilen çeşitli göstergeler yoluyla “gelişme” olgusunun bir anlamda tanımı da yapılmaktadır. Bu olgu çok boyutlu ve soyut bir kavram olduğundan istatistik tekniği aracılığı ile ölçülebilir ve somut bir yapıya indirgenmiştir ve bunun sonucunda illerin gelişmişlik düzeyleri belirlenmiştir.

Genellikle gelir artışlarıyla ölçülen ekonomik büyüme, toplumsal gelişmişliği tam olarak açıklayamadığından, sadece talep genişlemesini açıklayabilen dar kapsamlı bir veri olarak kabul edilmektedir. Gelişme kavramı ise fiziki kapasite büyüklüğü ve gelir artışı gibi iktisadi gelişmelerle birlikte bunların gelir grupları, sosyal ve ekonomik birikimlerin belirtildiği bir bütünü yani toplumsal gelişme seviyesini göstermektedir. Sonuç olarak bu çalışmaya konu olan sosyo - ekonomik gelişme, kişi başına düşen milli gelirin artırılması şeklinde tarif edilen iktisadi büyüme kavramının yanında yapısal, insani gelişmeyi içine alan ve belirlenebilen bütün sosyal değişkenlere de yer vermektedir.

Bu çalışma bir sosyal tarih çalışması niteliğinde olup Muş'un DPT sonrası nüfus, eğitim, sağlık, ekonomi, sanayi, tarım gibi sosyo- ekonomik gelişimi incelenerek sonuç ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler Muş, DPT, Sosyo- Ekonomik, Gelişme.

ABSTRACT

In order to determine the difference of the development between cities, the definition of development and the evaluation of the success in reaching a certain development according to this definition is necessary. In this study made by DPT the definition of “development” notion has been made by several indications selected from economical and social areas.

As this notion is multi-dimension and an abstract term, it is reduced to concrete structure and can be measured by statistic method. As a result of this, the development level of the cities has been defined. The economical development generally measured by income-increase can't explain the social development completely. So it is accepted as a low-extent data which explains only the demand-increases. The term of the development indicates the economic developments like the physical capacity-increase and income-increases. Besides, it indicates the income groups and the whole which social and economical accumulation are explained. Meanwhile it shows the level of social development.

As a consequence, the topic of this study the socio-economic development contains the term of economical growth which described as the increase of social income for a person. It also contains the structural and all definable social modulations which include the personal development. In this study, socio-economic development of Muş such as population, education, health, economy, industry and agriculture have been analyzed after DPT and so the study has been brought to consequence.

Keywords: Muş, DPT, Social, Economic, Development.

GİRİŞ

“Büyüme”, “Kalkınma” ya da “Gelişme” kavramları birbirine eşit gibi görünseler de birbirinden farklı anlamları taşımaktadırlar. Esasen II. Dünya Savaşı sonrasında dünya ABD ve SSCB olmak üzere iki kutuplu hale gelir. Artık bu iki kutup kendi bölgeleri içinde kendilerini eksene koyup diğer ülkeleri kendi ölçütlerince derecelendirerek yukarıdaki kavramları oluştururlar. 1960 yılına kadar “kalkınma ve gelişme” kavramları büyük oranda bir ülkenin GSYH'sına bağlı olarak tespit edilmektedir. Kalkınmada GSYH'yı oluşturan temel amaç, tarımdan ziyade, sanayi ve hizmetler sektörleri doğrultusunda üretim ve istihdam yapısını dönüştürmek olarak algılanır. Bu nedenle Fert Başına Düşen Milli Gelir ülke refahındaki değişimlerin temel göstergesi kabul edilir. 1970'li yıllarla birlikte kalkınma kavramının yeniden tanımlanması ihtiyacını ortaya çıkarır. Gelişmeyi, toplumsal boyutlarıyla da tanımlama amacı taşıyan yeni yaklaşım, ekonomik büyüme kavramı yanında; eğitim, sağlık, kültürel gelişmeleri de göstergeleri içine alır.

Yüksel Kaştan ¹

How to Cite This Article

Kaştan, Y. (2023). “DPT Sonrası Muş'un Sosyo - Ekonomik Gelişimi” International Social Sciences Studies Journal, (e-ISSN:2587-1587) Vol:9, Issue:115; pp:8475-8500. DOI: <http://dx.doi.org/10.29228/sss.72163>

Arrival: 29 June 2023

Published: 30 September 2023

Social Sciences Studies Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

¹ Prof. Dr. Akdeniz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye. ORCID: 0000-0002-8616-8968

Planlı döneme kadar ülke içerisinde bölgeler ve iller arasındaki gelişmişlik farklarını ortaya koyan herhangi bir planlı çalışma yapılmaz. 1961 Anayasası gereği 1963 yılında DPT'nin kuruluşu sonrasında artık bazı yerlerin gelişmişlik açısından diğer illere göre geride olduğunun farkına varılır. Daha sonra bu farkın ne ölçüde olduğu tespit edilmeye başlanır. 1960 yılı sonlarına doğru il ve bölgelerin gelişmişlik derecesini ölçmede dünyada "Taksonomi Yöntemi" kullanılmaya başlanır. Türkiye bu yöntemle göre 1963-70 yılları verileri ışığında illerin sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri belirlenmek istenir. Bu amaçla 1963-70 yılları arası 1968 yılı program kararnamesiyle DPT tarafından 8 ayrı ana başlık ve 53 değişken kullanılarak incelenir ve elde edilen sonuçlara göre illerin gelişmişlik sıralanışı yapılır. Bu sıralamada diğer illere göre daha az gelişme gösteren olan illere "Kalkınmada Öncelikli İller (KÖY)" adı verilerek gelişmeleri için programlarda daha çok yer verilmeye çalışılır. KÖY'in tespiti yapılırken illerin nüfusu baz alınır ve tespit edilen illerin nüfuslarının toplamının ülke nüfusunun yarısını geçmemesine dikkat edilir (DPT,1972).

DPT tarafından yapılan bu taksonomi yöntemine göre ülkenin sosyo- ekonomi bakımından gelişmişlik düzeyi 0.883 olarak ortaya çıkar ve bu ortalamanın üzerinde kalan il ve bölgeler gelişmiş, altında kalan bölge ve iller ise az gelişmiş olarak nitelendirilir. İllerin gelişmişlik sıralamasında Muş az gelişmiş iller arasında yer alır (Sarıca, 1991: 533-535).

DPT 1963 yılından sonra ülkede bazı bölgelerin geri kalmış olması nedeniyle anayasa gereği beş yıllık kalkınma planları hazırlayarak bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarını gidermeye çalışır. 1963-70 yılları arasında ülkedeki planlamalar coğrafi bölgelere göre yapılmaz. Planlı dönemde ülke 16 bölgeye ayrılır ve yatırımlar bu bölgelere göre planlanır. 1968 programında Muş yatırım teşviki alacak iller arasında yer alır. I. BYSKP'nda 14. Bölge kapsamı içerisinde Muş KÖY arasında 22 ille beraber yer alır (DPT, 1985).

1960 sonrası vergi alanında önemli reformlara gidilerek yatırımların teşvik edilme politikasına ağırlık verilir. 19 Şubat 1963 tarih ve 202 sayılı kanunla 193 sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nda değişiklik yapılarak yatırım indirimine gidilir. Buna göre yatırımın öz kaynaktan karşılanan kısmına uygulanacak oran genel olarak % 30, tarımda % 40, gelişmemiş bölgelerdeki yatırımlarda da % 50 olarak uygulanması öngörülür. 27 Haziran 1963 tarih ve 261 sayılı Kanun ile Bakanlar Kurulu'na, ürünlere ihraç gücü kazandırmak amacıyla teşvik edilecek ihraç fiyatlarındaki vergi, resim, harç ve benzer tesirler icra eden diğer mükellefiyetleri muaflik ve istisnalar şeklinde, yine 14 Mayıs 1964 tarih ve 474 sayılı Kanun ile yatırım amaçlı ithalatlarda damga vergisi ve diğer resim ve harçlarda indirimlerde bulunulacağı gibi tedbirlere başvurulur. 27 Temmuz 1967 tarih ve 933 sayılı Kanun ile bölgelerin gelişmesi için teşvik uygulaması getirilir (DPT, 1963: 471-476).

Bu dönemde teşvik uygulamaları daha çok sanayi gelişme fonları (gıda sanayi, orman ürünleri sanayi, kimya sanayi, demir çelik ve demirden gayri metaller sanayi, taşıt sanayi, makine imalat sanayi, çimento sanayi, organize sanayi bölgeleri fonu, küçük sanayi siteleri fonu, ulaştırma ve depolama, yaş meyve ve sebze, tarım ürünlerini değerlendirme, hayvancılık), madencilik geliştirme fonları (çinko, cıva, asbest, bakır) turizm geliştirme fonları, ihracatı geliştirme fonları ve sermaye piyasasını destekleme fonu gibi sektörlerle verilir. Böylece daha çok ithal ikameci, kapasite oluşturuvcu ve sanayileşmeyi hızlandırıcı tedbirlerin gerçekleştirilmesine çalışılır (DPT, 1967: 116-117).

III. Beş Yıllık Kalkınma Planı'nda sanayii ülke sathına yayma çalışmalarına paralel olarak KÖY'e de götürüleceği belirtilir. Ülkede gerek KÖY ve gerekse diğer yörelere sanayi gelişebilmesi için "Organize Sanayi Bölgeleri" kurulmaya çalışılır ve bu sayede bölgelerin gelişmesine yardımcı olunması düşünülür. Bu nedenle Organize Sanayi Bölgeleri için teşvik uygulamasına gidilir ve bu sayede uygulamanın ülke sathına yayılması planlanır (DPT, 1973: 948-949).

1990 yılında 89/14685 Nolu ve 24.10.1080 Sayılı Kararname ekinde "yatırımların döviz kazandırıcı hizmetlerin ve işletmelerin teşviki ve yönlendirilmesine ait esaslar" hakkındaki kararla özel önem taşıyan sektörlerle (turizm gibi), asgari ölçülerde teşvik edilecek alanlar belirlenir ve artık buna göre devlet yatırımları programlanır. DPT Döneminde 1963'ten 2000 yılına kadar 7 adet beş yıllık kalkınma planı uygulanır. Bu kalkınma planları ile ülkede öncelikle KÖY, sonra kalkınma kutupları ve diğer iller geliştirilmeye çalışılır.

1981 yılına gelindiğinde KÖY kapsamına giren iller arasında gelişmişlik düzeyleri açısından bazı farkların olduğu belirlenmiş ve artık I. Derecede KÖY ve II. Derecede KÖY diye ikiye ayrılmışlardır. 1982 yılında I. Derecede Öncelikli İllerin sayısı 20, II. Derecede Öncelikli illerin sayısı 5' tir. 12 Aralık 1984'te I. Derecede Öncelikli il sayısı 10, II. Derecede Öncelikli il sayısı 17'dir. 08.11.1990 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile I. Derecede Öncelikli il sayısı 16, II. Derecede Öncelikli il sayısı 15'tir. Bu 31 il ülke nüfusunun % 26'sını ve ülke coğrafyasının % 44.3'ünü oluşturmaktadır. 1995 yılına gelindiğinde Muş Birinci Derecede KÖY kapsamına girmektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri Aksiyon Planı, ülkenin diğer bölgelerine göre yeterince gelişmemiş Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerinin ekonomik ve sosyal göstergeler açısından ülke ortalamasına yaklaştırılabilmesi amacıyla hazırlanan planın adıdır. Daha çok GAP bölgesini kapsayan Şanlıurfa, Gaziantep, Adıyaman, Diyarbakır, Mardin, Batman, Siirt, Şırnak illeri ile Doğu Anadolu Bölgesinin birinci ve ikinci alt bölgelerini kapsamaktadır. Birinci bölgede (Elazığ alt bölge) Elazığ, Malatya, Tunceli, Bingöl, Muş illeri, ikinci bölgede (Van alt bölge) Van, Bitlis ve Hakkari illeri bulunmaktadır (DPT,1993:1).

Aksiyon planının temel hedefi, bölgede ekonomik ve sosyal altyapı ve diğer hizmetlerin sağlanması ile yaşam şartlarının iyileştirilmesi, istihdamın artırılması, kişi başına düşen gelir miktarının artırılması, gelir dağılımının daha dengeli hale getirmek sayesinde refah düzeyinin diğer bölgeler seviyesine yaklaştırmak, ayrıca bölge içi ve bölgelerarası entegrasyonun sağlanmasıyla bölge kentlerinin yaşam standartlarının artırılması teşkil etmektedir (DPT,1993:2).

Aksiyon planında 1993-1997 yılları arasında bölgede yeni stratejilerin uygulanması öngörülmüştür. Bunların yanında gerek bölge içi gerekse bölgelerarası ulaşımın hızlı ve güvenilir hale getirilmesine yönelik altyapının tamamlanması aksiyon planı içinde yer almaktadır. Doğu ve Güneydoğu illerinin toplamı için beş yıllık yatırım tahminleri yapılmış ve buna göre Elazığ ve Van alt bölgelerindeki 8 il için 1991 sabit fiyatlarıyla 5 yıl içerisinde 24 trilyon civarında yatırım yapılabileceği planlanmıştır. Bu rakam 1992 yılı için ise 36 trilyondur. Bu hedeflenen 24 trilyonun sadece 3 trilyonluk kısmının özel sektör tarafından gerçekleştirilebileceği düşünülmüştür. Bu yatırım bölgede gerçekleştiği zaman marjinal hasıla 3.9 trilyon ve bölge geliri de yılda % 5.24 artacağı hedeflenmektedir.

Daha sonraları Bingöl- Muş ve Yozgat KKP uygulamaya girmiştir. Bingöl- Muş KKP'nin başlangıç ve bitiş tarihi olarak 1990-1996 olarak belirtilmiş ve kırsal alanda yaşayan nüfusun gelir ve yaşam düzeyinin yükseltilmesi amacıyla bitkisel ve hayvansal üretimi artırma, köy yolları, köy içme suyu tesisleri, el sanatları ve kredi hizmetlerini kapsamaktadır. Bu proje 52.2 milyon dolar olup bunun 20.2 milyon doları İFAD tarafından karşılanmıştır. Erzincan- Sivas KKP ise 1995 yılında tamamlanarak 1996 yılında yine aynı amaçlarla uygulamaya geçirilmiştir (1995 Yılı Geçiş Programı,s.153). Doğu Anadolu Yem Bitkileri Üretimi ve Hayvancılığı Geliştirme Projesi geliştirilmiş ve uygulamaya geçirilmiştir. Bölgede hayvancılığın geliştirilmesini, hayvan cinslerinin daha ıslah edilmesi, yem bitkilerinin üretimin artırılması, yem fabrikalarının atıl kapasite ile çalışmalarının önüne geçilerek iyileştirilmesine yönelik çalışmalar yapılmaktadır.

DEMOGRAFİK GÖSTERGELER

Muş Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alır ve nüfus açısından ülkede en küçük illerden biridir. Muş'un yüzölçümü 8 196 km²'dir. Doğurganlık eğiliminin çok yüksek olduğu ilde, yeterli iş olanakları bulunmadığından, il dışına verilen göç önemli boyutlara varmış ve nüfus üzerinde önemli bir etki yapar.

Muş 1960 yılı nüfus sayımı verilerine göre Tablo 1'de görüldüğü gibi 167 632 nüfusa ve kilometrekareye 23 kişi nüfus yoğunluğuna sahiptir. Bu tarihlerde ilin nüfus yoğunluğu 35 olan ülke yoğunluğunun altındadır. 1990 yılı nüfus sayımı verilerine göre Muş'un nüfusu 376 573'e, yoğunluğu da 44'e yükselir. Muş nüfus büyüklüğüne göre 1997'de ülkede 59. sıradadır. 2000 yılı nüfus sayımı verilerine göre Muş'un nüfusu 453 654, yoğunluğu 52'e ulaşır. İlde 2013 yılında 412 553 nüfus vardır. İlde 47. sıradadır. 2016 yılında ilin nüfusu 412 553 ve yoğunluğu 51 olur. 1960-2016 yılları arasında ilin nüfusu 2,4 kat artar. Nüfus bakımından en büyük ilçeleri sırasıyla Merkez, Bulanık ve Malazgirt. Nüfus bakımından en küçük ilçesi ise Korkut'tur. İlde 47.sıradadır.

Tablo 1: Nüfus ve Yoğunluk (Km²/Kişi)Dağılımı

	Nüfus 1960	Yoğunluk	Nüfus 1990	Yoğunluk	Nüfus 2000	Yoğunluk	Nüfus 2016	Yoğunluk
Muş	167632	23	376543	44	453654	52	412553	51
Türkiye	27 754 820	35	56 473 035	73	67 803 927	88	79814871	104

Kaynak: DİE,1960; DİE,1990; DİE,2000:82-84.

Ülkede 1950 yılı 100 kabul edilirse 1960 yılında 132, ilde 156, 1980'de ülkede 169, ilde 218 nüfus artış hızı gözlenir. Buna göre ilde 1950 sonrasında nüfus artış hızı ülke değerinden daha yüksektir (Tekeli,1981:157). İl nüfusu 1935'ten 1980'e değin % 349 oranında, ülke nüfusundaki artış ise % 177 oranında artar. Bu dönemde il nüfusu yüksek doğurganlık nedeniyle ülkeden iki kat fazla daha artmış görünmektedir. 1950- 1980 döneminde ülke nüfusu % 116 oranında büyüyerek iki katını aşmıştır. Aynı dönemde Muş nüfusu ülke genelindekinden de hızlı artmıştır. Söz konusu dönemde il nüfusundaki büyüme % 182 oranındadır (Dinçer,1996; Dinçer,2003:Tablo 6).

Merkez İlçe, 1950'de nüfus yoğunluğu açısından ilin görece önemsiz ilçelerinden biridir. Ancak 1955'te demiryolunun gelmesiyle ilin nüfus çeken bir merkezi durumuna gelmiştir. Böylece il merkezinin nüfus gelişimi 1960'tan sonra daha da hızlanmıştır. Bu duruma yol açan bir başka etmen de 1966'daki Varto depremidir. Deprem sonucunda konutlarını yitiren birçok aile Merkez İlçe' de yapılan konutlara yerleştirilmiştir. 1966'dan 1970'lerin

ilk yıllarına değin kentte depremde evsiz kalmış kişiler için (12 000 dolayında konut vb.) yapılır, 2 yeni mahalle (Sunay ve Zafer) kurulur. Böylece, ilçede 1950'de km²'de 13 olan nüfus yoğunluğu, 1980'de km²'de 41 kişiye yükselmiştir. I. derece deprem kuşağına giren Muş'ta, özellikle Varto İlçesi çevresinde çok sayıda deprem olmuştur. Varto'da, 1946, 1950, 1956, 1957 ve 1959 yıllarında çeşitli sarsıntılar yaşanmıştır. Bunlardan 31 Mayıs 1946'daki depremde 893 kişi ölmüş, 343 kişi yaralanmış, 3 000 bina da oturulamaz duruma gelmiştir. 1966'da Muş'ta merkezi Varto olmak üzere 3 deprem olur ve 2 118 kişi ölür.

1936'da yapılan yönetsel değişikliklerle Muş'ta ilçe sayısı 4'e inmiştir. Merkez İlçe, nüfus büyüklüğü bakımından her dönemde ilin en büyük ilçesi olmuştur. 1950'e ilçe nüfusu 100 kabul edilirse 1980'de 323 olur ve böylece yaklaşık 3 kat artar. Bulanık ilçesi 1960'da 159, 1980'de 258 ve yaklaşık 2,5 kat, Malazgirt ilçesi 1960'da 170, 1980'de 306 ve yaklaşık 3 kat, Varto ilçesi 1960'da 136 ve 1980'de 202 değeri ile 2 kat nüfus artışına sahip olur. Varto'da meydana gelen deprem nüfus artışı üzerinde eksi yönde etkili olur (Kılınç,1993:167-168).

Tablo 2: Muş İlçelerinin Yüzölçümleri, 1980 Nüfusu, Nüfus Yoğunluğu ve 1950=100 ise 1950-1980 Gelişme İndeksi

İlçeler	Yüzölçümü km ²	Toplam Nüfus	Kent Nüfusu	Kır Nüfusu	Nüfus Yoğunluğu	1960	1970	1980
Merkez	3 538	146 527	40 977	105 550	41	170	327	581
Bulanık	1 706	63 420	9 140	54 280	37	198	308	369
Malazgirt	1 534	49 711	14 068	35 643	32	262	551	728
Varto	1 418	42 748	6 892	35 856	30	172	302	584

Kaynak: DİE,1960; DİE,1970; DİE,1980.

Tarımsal niteliği çok ağır basan bir il olmasının doğal sonucu olarak. 1980'de Muş nüfusunun % 76,5 gibi çok önemli bir bölümü kırsal alanda, çoğu dağınık ve az nüfuslu köylerle köyaltı yerleşmelerde yaşar. Bu oran aynı yıl % 55,7 olan ülke ortalamasının çok üzerindedir. İlde, Muş Kenti de dahil olmak üzere, gerçek anlamda kentsel bir yapı kazanmış hiçbir yerleşme yoktur. Nüfusları 1980'de 10 000'i aşan yerleşmeler, 40 977 kişinin yaşadığı Muş ile 14 068 kişinin yaşadığı Malazgirt'tir (DİE,1990:85). Bulanık Kasabasının nüfusu 9 140, 1946 ve 1966'da iki kez önemli can kaybına ve kasabanın yıkılmasına neden olan deprem felaketi geçiren Varto'nun nüfusu ise 6 892 kişidir. 1997 yılında Muş'un şehir nüfusu 153 941, kır nüfusu 273 871 olmak üzere toplam 427 812'dir. 1997 yılında Muş'un kentlerde 153941, kırsal alanda 272871 olmak üzere toplam nüfusu 427812'dir. İl ve ilçe merkezlerinin toplam nüfus içindeki oranı % 37,9 ile ülkede 80. sıradadır. İl 51 nüfus yoğunluğu ile ülkede 52.sıradadır. 2000 yılında ilde şehirleşme oranı % 35,16'dır. 2013 yılında Türkiye' de il ve ilçe merkezleri nüfusunun, toplam nüfus içindeki oranı % 91,3, ilde kent merkezlerinde nüfusun % 38'i kırsal alanda % 62'si yaşar. 2016 yılında ülkede il ve ilçe merkezlerinin nüfusunun oranı % 92,3 iken ilde bu oran % 40,51'dir. İl ve ilçe merkezleri 156 411 belde ve köyler 256 142 il ve ilçe merkezleri % 37,9 belde ve köyler % 62,1'dir. Buna göre Muş'ta nüfusun yaklaşık % 60'ı kırsal alanda yaşamaktadır. Yine ülkede yıllık nüfus artış hızı binde 13,55 iken ilde bu oran -5,46'dır. Buna göre ilde nüfus artışı eksi yöndedir. Bunun nedeni ilin il dışına göç vermesi ve göçün önlenememesidir. 2013 yılında ilin yıllık nüfus artış hızı binde -1,7 iken ülkede 13,7'dir.

1960'tan sonra kentlere yönelen göç yeniden hızlanır. Kentleşme hızı 1965-1970 arasında da binde 64,6'ya çıkar. 1960-1965 döneminde birden binde 29,1'e düşen kırsal nüfus artış hızı, izleyen yıllarda giderek geriler, 1975-1980 arasında binde 17'ye iner. 1968'de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınan ilde, ilk sanayi yatırımları 1970'lerin ikinci yarısında başlar. 1970-1975 arası il dışına göçün en hızlı olduğu dönemdir (DİE,1970; DİE,1975; DİE,1980).

Tablo 3 :Türkiye ve Muş'ta Kentsel ve Kırsal nüfus oranları (%) ve 1950= 100 ise Kırsal ve Kentsel Nüfus Gelişme İndeksleri

		1950	1960	1970	1980	1960	1970	1980	2013
Türkiye	Kır	74,9/100	68,1/120	61,6/140	55,7/160	74,1	64,2	56,1	8,7
	Kent	25,1/100	31,9/169	38,4/261	44,3/375	25,9	35,8	43,9	91,3
Muş	Kır	88,2/100	85,7/152	80,8/200	76,5/244	92,9	85,6	81,8	59,1
	Kent	11,8/100	14,3/189	19,2/355	23,5/562	7,1	14,4	18,2	37,9

Kaynak: DİE,1950; DİE,1960; DİE,1970, DİE,1980, DİE,1980, TÜİK, 2013.

Muş, 1950'lerin ikinci yansında il dışına göç vermeye başlamıştır. Bu göç, ilin ekonomik yapısının nüfusa yeterli çalışma olanakları sağlayamamasından kaynaklanmakta, dolayısıyla da göç hareketine asıl çalışma çağındaki nüfus katılmaktadır. Bu nedenle, ilde ülke geneline göre zaten düşük olan (15-64) yaşlardaki nüfusun payı giderek daha da azalmış, 1950'de % 51,9 iken, 1960'ta % 46,7'ye, 1975'te ise % 43,7'ye düşmüştür. 1965'i izleyen 10 yılda faal nüfus yalnızca % 5 oranında artmıştır. 1970-1975'de Muş'ta göç durumu binde -27,85, 1975-1980 arasında -59,34, 1980-1985'te -28,69 oranında gerçekleşmiştir. Muş'ta 1965'ten sonra başlayan ve giderek şiddetlenen göç. en çok çalışma çağındaki (15-64) erkek nüfusu aşındırır. Bu yüzden, faal nüfus artış hızı, toplam nüfus artış hızının çok gerisinde kalır. Bu ise. faal nüfusun toplam nüfus içindeki payının 1965- 1975 arasında büyük bir hızla azalmasına yol açar. 2013 yılında 15-64 yaş grubundaki her 100 kişiden ilde 73,5 kişi varken ülkede 47,7'dir. Buna göre il yaş bağımlılık oranında ülkede 77.sıradadır. Net göç hızı 2012-2013 -21,9 oranıyla ülkede 76.sırada yer alır.

Muş'ta yüksek doğurganlık düzeyinin bir sonucu olarak, (0-14) yaşlardaki genç nüfusun payı çok yüksek olmuş ve sürekli yükselmiştir. Bu pay 1950'de % 45 iken, 1960'ta % 50,5'e, 1975'te ise % 53,9'a yükselmiştir. 1995 yılında Muş'ta ortalama hane halkı büyüklüğü 8,4, ülkede 5,6'dır.

2000 yılında ülkede doğurganlık hızı 2,53 iken ilde 4,18, bebek ölüm hızı ülkede binde 43 iken ilde binde 55'dir. Yıllık Ortalama Nüfus Artış Hızı binde 18,63, Ortalama Hanehalkı Büyüklüğü 8,18 kişidir. 2013'de toplam doğurganlık hızı çocuk sayısı sıra 3,5 sayısı ile 6. sırada yer alır. İl bin nüfus başına 27,2 doğum ile 16,9 olan ülke değerinin üzerinde 5. Sıradadır. İl bin nüfus başına 13,0 bebek ölüm hızıyla 10,8 olan ülke değerinden daha kötü durumdadır. İlde kaba doğum hızı binde 27,2 ile 5.sırada, ilde kaba ölüm hızı binde 3,2 ile 75.sırada, ilde bebek ölüm hızı binde 13,0 ile 21.sırada yer alır. 2013 yılında Muş'ta hane halkı büyüklüğü 6,23'tür.

EĞİTİM GÖSTERGELERİ

DPT'nin ilk dört kalkınma planında Muş 14. Bölgede yer almıştır. Eğitim alanında % olarak 1.Plan'da 14,7, 2.Plan'da 91,8,3.Plan'da 109,5 ve 4.Plan'da 97,5 oranda yatırım almıştır. Eğitim alanındaki sorunların ve gereksinimlerin büyüklüğünün bir sonucu olarak ilde, planlı dönemde yapılan kamu yatırımları içinde eğitimin aldığı pay, her zaman, ülke ortalamalarından yüksek olmuştur. Süz konusu pay, I. plan döneminde (1963-1967) % 36,8, II. plan döneminde (1968-1972) % 19,1, III. plan döneminde (1973-1977) % 43,7 ve IV. dönem döneminde (1978-1981) yılları arasında % 12,5 olarak gerçekleşmiştir. Muş'a yapılan kamu yatırımı içinde eğitim alanının payı yüksek olmuştur. Eğitimin tüm sektörler arasında ilk sırayı alması, ülkenin eğitime verdiği önemi yansıtmaktadır.

Eğitim hizmetleri Cumhuriyetin başlarından özellikle 1960'lı yıllara kadar değişik birimlerce yürütülür. 1960'da erkeklerde % 28, kadınlarda % 5'tir. 1990'de okuryazarlık oranı, erkekler arasında % 62 kadınlar arasında % 20 dolayındadır. Kadın okuryazarlığı çok düşük olmakla birlikte, özellikle 1960'lardan sonra, görece hızlı bir gelişme içine girmiş ve erkeklerle aradaki fark kadınlar lehine kapanmaya başlamıştır. Aynı eğilim, ülke ortalamaları ile karşılaştırıldığında da gözlenmektedir. 1990 İlde okur yazar oranı % 56,8'dir. 2000 yılı ildeki Okur-Yazar Nüfus Oranı % 69,44'tür. Okur-Yazar Kadın Nüfusun Toplam Kadın Nüfusa Oranı % 53,69'dur. 1990'da ülkede kadınların % 72'si ilde % 38,4 okuryazardır. Erkeklerin ise ülkede % 88,8'i ilde % 74,6'ı okuryazardır. 1996 Ülkede / İlde okur yazar oranı % 80,5/ 56,8, erkeklerin % 44,9/37,9, kadınlar % 35,6/ 18,9'dur. 2016 yılında ülkede erkeklerin % 98,88'i, kadınların % 94,1'i olmak üzere toplam okuryazar oranı % 96,5 iken ilde erkeklerin % 97,33'ü, kadınların % 85,45'i ve toplamda % 91,53'ü okuryazardır. Okuma yazma bilen oranı (+6 yaş) 2013 90,5 oranı ile ülkede 77. Sırada yer alır. Türkiye'de 2013 yılında 15 yaş üstü nüfus için okuma yazma bilmeyenlerin (bilinmeyen hariç) oranı % 4,7, okuma yazma bilenlerin (bilinmeyen hariç) ise % 95,3'dür. Muş'ta ise bu oranlar sırasıyla, % 13,2 ve % 86,8'dir. 2016 yılına gelindiğinde ilde erkeklerin okuryazar oranı % 28'den % 97'ye, kadınların okuryazar oranı % 5'den % 85'a yükselir. Bu rakamlara göre il okuryazar oranlarında ülke değerlerinin altındadır. 2016 yılında 6 yaş üzeri okuma yazma bilen ilde % 91.53'tür.

Tablo 4: Okuma Yazma Bilenlerin Oranları

	Bilen erkek 1960 %	Bilen erkek 1990 %	Bilen erkek 2016 %	Bilen kadın 1960 %	Bilen kadın 1990 %	Bilen kadın 2016 %
Muş	28,7	74,6	97,33	5,1	38,4	85,45
Türkiye	61	89	98,88	31	72	94,1

Kaynak: DİE,1960; DİE,1990; DİE,1996, DİE,2000, DİE,2003.

Muş'ta 1998-1999 öğretim yılında 23 Okul Öncesi sınıfında 24 öğretmen ve 523 öğrenci yer alır. 1997 yılında 20 Okulöncesi okulunda 20 öğretmen ve 310 öğrenci vardır. 2011 yılında 389 Okulöncesi okulda 448 öğretmen 448 ve 12078 öğrenci vardır. 2016 yılında 298 Okulöncesi okulunda 395 öğretmen ve 4187 öğrenci vardır. İlde 2016-2017 yılında 16 okul öncesi kurumu, 338 öğretmen 7 279 öğrenci, 338 öğretmen ve 250 derslik vardır. Derslik başına 23 öğrenci düşer. Okul öncesinde okullaşma oranı % 22,37'dir.

1961- 1962 döneminde ilde 140 ilkokul sayısı 1979-1980 döneminde 347'ye yükselir. İlde 1961-1962 döneminde 12 000'e yakın olan öğrenci sayısı, sürekli artarak, 1979-1980 döneminde 35 000'e yaklaşır. Muş'ta ilkokullardaki öğretmen sayısı 1961-1962 döneminde 268 iken, 1979-1980 döneminde bu sayı 1 539'a çıkar. 1961- 1962'den 1979-1980'e kır ilkokullarındaki öğretmen sayısı 5 kattan çok artarken, kent ilkokullarındaki artış 3 katın biraz üzerinde olmuştur.

Muş'ta ilkokullar yanında bir de Yatılı Bölge Okulları vardır. İlk Yatılı Bölge Okulu 1964'te Merkez İlçede öğretime açılır. Merkez Korkut Yatılı Bölge Okulu ve Malazgirt Nurettinli Yatılı Bölge Okulu 1965- 1966'da, Varto Yatılı Bölge Okulu ise 1970- 1971 öğretim yılında hizmete açılır. İldeki 4 ilkokul ise yatılı bölge okuluydu. 1980'de ildeki köylerin % 83,3'ünü oluşturan 310 köyde okul vardı. Köylerin % 16,7'si ise okulsuzdur.

2016-2017 öğretim yılında ilde 457 ilkokul ve 2174 derslik, 47 002 öğrenci, 1669 öğretmen bulunur. Derslik başına 21 öğrenci düşer. 2016 yılında ülkede ilkokullarda okullaşma oranı erkeklerde % 91,08, kızlarda % 91,24 olmak üzere % 91,16'dır. Muş'ta ilkokullarda okullaşma oranı erkeklerde % 93,53, kızlarda % 93,65 olmak üzere % 93,59'dur. Ülkede Ortaokullarda okullaşma oranı erkeklerde % 95,12, kızlarda % 95,66 olmak üzere % 95,38'dir. Muş'ta ortaokullarda okullaşma oranı erkeklerde % 91,22, kızlarda % 89,75 olmak üzere % 90,51'dir.

Tablo 5'te görüldüğü gibi ülkede ve Muş'ta 2016 yılında okul başına düşen öğrenci sayısı 1963 yılına göre artar. 1963 yılı ile 2016 yılı öğretmen başına düşen öğrenci oranları ülkede ve ilde yarı yarıya iyileşir.

Tablo 5: Okul ve Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı (A-Okul Başına Öğrenci Sayısı B-Öğretmen Başına Öğrenci Sayısı)

	İlköğretim						Ortaöğretim			
	İlkokul		Ortaokul		Mesleki Ortaokul		Lise		Mesleki ve Teknik Lise	
	A	B	A	B	A	B	A	B	A	B
Türkiye 1963	130	45	434	23	188	14	430	16	258	18
Muş 1963	86	55	225	15	64	7	250	13	188	14
Türkiye 1993	134	28	338	47	362	17	490	15	384	15
Muş 1993	101	25	541	20	229	17	677	17	339	11
Türkiye 2012	318	20	650	16			850	19	654	15
Muş 2012	146	16	318	14			638	18	340	13
Türkiye 2016	195	17	301	16			399	12	243	13
Muş 2016	93	18	232	18			435	15	102	10

Kaynak: DİE,1965; DİE,1993; DİE, 2003.

Muş'ta 1954-1955'te 2 olan ortaokul sayısı, 1979-1980'de 22'ye yükselmiştir. Öğrenci sayısı ise 1954-1955'te 100'ün altında iken 1979- 1980'de 4000'e yaklaşmıştır. Muş 1963 yılı ortaokul ve öğretmen başına düşen öğrenci sayısında ülkeden daha kötüdür. 1993 yılındaki verilere göre ise Muş okul başına düşen öğrenci sayısında ülkeden kötü, öğretmen başına düşen öğrenci sayısında ülkeden iyidir. Türkiye'de 1963 yılındaki öğretmen başına düşen öğrenci sayısı ile 1993 yılında öğretmen başına düşen öğrenci sayıları oranlandığında iki katlık kötüye gider. Ortaokullara düşen öğrencilerin 1963 ve 1993 yılı sayıları karşılaştırıldığında okul olarak daha iyi olmasına karşın, öğretmen başına düşen öğrenci sayısı yaklaşık iki kata yakın artar. 2016-2017'de ilde Ortaokullarda ülkede okul başına 301, ilde 232, ülkede öğretmen başına 16, ilde 18 öğrenci düşer.

İlde 1970'lere değin tek lise vardır. 1979-1980 döneminde bu sayı 4'e çıkmıştır. 1955-1956'da 15 olan lise öğretmeni sayısı da 1979-1980'de 125'e yükselmiştir. 1955-1956 döneminde 61 olan toplam öğrenci sayısı 1979-1980 döneminde 1579'a yükselmiştir. Ancak, liselerde okuyan kız öğrenci oranı çok düşüktür. 1955- 1956'daki toplam 61 öğrencinin yalnızca 4'ü, 1979-1980'de ise 1579 öğrencinin yalnızca 189'u (% 12) kız öğrencidir. Kızların Öğretime katılma oranı, ilkokuldan sonra giderek düşmektedir.

Türkiye'de ve ilde 1960 ile 2016 yılları arasında okul başına düşen öğrenci sayısı birbirine yakınken öğretmen başına düşen öğrenci sayısı iyileşmiş ve öğretmen başına daha az öğrenci düşer hale gelmiştir. 2016 yılında Ortaöğretimde okullaşma oranı ülkede erkeklerde % 82,69, kızlarda % 82,38 olmak üzere % 82,54'dir. Muş'ta Ortaöğretimde okullaşma oranı erkeklerde % 53,31, kızlarda % 46,66 olmak üzere % 50,07'dir 2016-2017 döneminde ilde 44 lise, 739 derslik,21 665 öğrenci, 1398 öğretmen vardır. Derslik başına 29 öğrenci düşer.

1961-1962 döneminde 2 mesleki ve teknik öğretim okulu olan Muş'ta bu sayı, 1979- 1980 döneminde 11'e yükselmiştir. Aynı dönemler arasında öğretmen sayısı 19'dan 99'a çıkarken, öğrenci sayısı da 135'ten 1815'e yükselmiştir. 1961-1962 döneminde Muş'taki orta dereceli mesleki ve teknik öğretim okullarında kız öğrenci yoktur. 1970-1971 döneminde kız öğrenci sayısı, erkek öğrenci sayısından daha fazla iken, 1979-1980 döneminde erkek öğrenci sayısı imam hatip lisesi, endüstri meslek lisesi, ticaret lisesi gibi erkek öğrencilerin gittiği yeni okulların açılması sonucu kız öğrenci sayısının 2,5 katına yaklaşmıştır. 2016 yılında 30 Mesleki ve Teknik Ortaöğretim okulunda 990 öğretmen 15284 öğrenci yer alır (DİE,1963; DİE,2001).

Ülkede 1963 yılındaki Mesleki Ortaokullarda öğrenci sayısı hızla artarak 1993 yılında yaklaşık iki katına ulaşır. Okuldaki öğretmen sayısı ise bu süreçte artmayarak öğretmen başına düşen öğrenci sayısı yükselir. Bu süreçte ülkedeki sanayileşmenin hızla artması ve ara elaman ihtiyacı nedeniyle meslek okullarına daha fazla ilgi olurken, yeterli sayıda okul yapılamaz. Muş'ta ise ülke değerlerinin tersine meslek okullarının öğrenci sayısı artmaz. Mesleki ve Teknik Liselerin öğrenci ve öğretmen sayısında Muş ülke değerinden daha iyi durumdadır.

1987-1988'de ilde 1 Yüksekokul ve 19 öğrenci vardır. İlde üniversite sınavına girip yerleşen 1986'da % 0,12'dir. 2013 yılında Muş'ta yüksekokul veya fakülte mezunlarının (bilinmeyen hariç) yine aynı yaş grubu nüfusa oranı ise % 6,4'tür. Muş'ta Muş Alpaslan Üniversitesi'nin kurulması ve daha sonra ilçelere Melek Yüksekokulları ile yayılması ile önemli hizmetler yapmaya başlar. Üniversitede ülke değerlerine göre yeteri kadar öğretim üyesi

bulunmakta ve bu kadrolarla Yüksek Lisans ve Doktora öğrenimleri yapılabilmektedir. 2016 yılında ilde 8 Profesör, 16 Doçent, 123 Yardımcı Doçent, 393 diğer öğretim elemanı olmak üzere toplam 540 öğretim elemanı yer alır.

SAĞLIK GÖSTERGELERİ

Sağlık hizmetleri ile ilgili cumhuriyetin başından beri büyük çalışmalar yapılmasına karşın 1950'li yıllara kadar gerek İl özel İdareleri ve gerekse diğer sağlık hizmetleri nedeniyle tam olarak verilere ulaşılamamaktadır.

Muş'taki sağlık düzeyi Türkiye genelinden çok düşüktür. İlin özellikle kırsal kesiminde 0-4 yaş- ölüm oranı % 65,6 gibi çok yüksek bir düzeye ulaşmakta, 55 yaş üzeri ölüm oranı ise, % 16,2'e düşmektedir.

İldeki başlıca sağlık sorunları bulaşıcı hastalıklar ve ana- çocuk sağlığına ilişkin sorunlardır. Bulaşıcı hastalıkları önleyici koruyucu; önlemlerin alınması ve ana-çocuk sağlığı konusunda etkili olunması mümkündür. Ancak, Muş'ta bu konuda sunulabilen sağlık hizmetleri çok kısıtlıdır. 1978'de ilde bildirim en yüksek olan hastalık kızamıktır. Muş'ta, kızamık, yeni olgu oranı (yüz binde 26,1), Türkiye geneline yakındır. Muş'ta bildirilen trahom yeni olgu oranı (yüz binde 14,1); Türkiye geneline (yüz binde 47,8) göre çok düşüktür. İlde boğmaca yeni olgu oranı da (yüz binde 14), ülke genelinin 1/4'ü düzeyindeydi. Bulaşıcı sarılık yeni olgu oranı (yüz binde 0,7), Türkiye genelinin (yüz binde 30,7) 1/40'ından azdır. Sıtma (yüz binde 9,9) ve kızıl (yüz binde 0,4) yeni olgu oranları ise Türkiye ortalamalarına göre oldukça düşüktür.

Muş'ta sosyalleştirilmiş sağlık hizmetleri bölgenin Van dışındaki öteki illerinden daha iyidir. 1964'te sosyalizasyon kapsamına alınan İlde, 1980'de 19 sağlık ocağı ve 90 sağlık evi vardır. İlde 431 km² alan ve 15 916 nüfusa bir sağlık evi düşer. Türkiye genelinde hedeflenen sayıya çok altındadır. Gerçekten ülke genelinde bir sağlık ocağına 7 500- 10 000 kişi düşmesi amaçlanmaktadır. 1980'de, Muş'taki sağlık ocaklarında 12 hekim 55 ebe vardır. Bunlardan, özellikle hekim ve ebe kadrolarındaki eksiklikler önemlidir. 1980'de kadro yetersizliği nedeniyle, Muş'taki sağlık ocaklarının 7'si ve sağlık evlerinin 35'i yöneticisiz çalışmaktadır.

Tablo 6 :1963- 1990-2016 Yılı Hastaneler

	1963	1990	2016	1963	1990	2016
	Hastane Sayısı	Hastane Sayısı	Hastane Sayısı	Yatak Sayısı	Yatak Sayısı	Yatak Sayısı
Türkiye	226	811	32981	40977	124150	217771
Muş	4	4	6	100	220	670

Kaynak: DİE,1965; DİE,1990; TÜİK, 2016.

1959 yılında ilde 4 hastane, 100 yatak kapasitesi, 10 343 ayakta tedavi edilen, 2 204 yatakta tedavi edilen, 420 tahlil ve röntgen çektiren vardır. İlde 1 adet eczane vardır. Muş'ta, Türkiye geneline oranla az sayıda yataklı tedavi kurumu vardır. 1990'da bu 4 hastanede, toplam 220 yatak vardır. Tüm yatakların % 68,2'si (150'si) Merkez İlçe'deki devlet bahanesindedir. Geri kalan 70 yatağın 50'si Bulanık İlçesi'ndeki devlet hastanesinde, 10'u Malazgirt Sağlık Merkezi'nde, 10'u da Varto Sağlık Merkezi'ndedir. Bu kurumların tümü genel amaçlı hastaneler olup, Muş'ta özel dal hastanesi yoktur.

İlde 10 000 kişiye 7,3, başka bir deyişle 1375 kişiye bir yatak düşmektedir 10 000 kişiye düşen yatak sayısı zaten fazla yüksek olmayan Türkiye genelinin 1/3'ü kadardır. Muş, XVI. sağlık bölgesindedir. 1997 yılında ilde 31 adet Sağlık Ocağı, 1 Verem Savaş, 1 ACSAP 1 ve 1 Halk Sağlığı merkezi vardır. İlde 5 adet Devlet Hastanesinde 303 yatak vardır. İlde on bin kişiye düşen yatak sayısı 7,2'dir, Ülkede bu sayı 19,8'dir. 2016 yılında Muş'ta 7 sağlık kurumu, 715 yatak, 6 Sağlık Bakanlığı Kurumu, 670 Sağlık Bakanlığı yatak sayısı, 1 özel kurum ve 45 yatak sayısı ile 100 000 kişiye düşen hasta yatak sayısı 17'dir. Bu oran ülkede 273'tür (DİE,1963; DİE,1990:286-288).

1992 yılı verilerine göre ilde 11 uzman hekim, 65 Pratisyen hekim, 7 diş hekimi, 30 eczacı 117 sağlık memuru, 231 hemşire,129 ebe vardır. İlde uzman hekim başına ülkede 2197 ilde 38 386, Pratisyen hekim başına ülkede 1582 ilde 6 494, Diş hekimi başına ülkede 5287 ilde 60 321, eczacı başına ülkede 3298 ilde 14 074 sağlık memuru başına ülkede 1966 ilde 3 608 hemşire başına ülkede 1076 ilde 1327, ebe başına ülkede 1701 ilde 3273 kişi düşer.

Tablo 7: 1960-2016 Yılı Sağlık Personeli

	1960	2016	1960	2016	1960	2016	1960	2016	1960	2016
	Dr.	Dr.	Diş Hekimi	Diş Hekimi	Hemşire	Hemşire	Ebe	Ebe	Sağlık Memuru	Sağlık Memuru
Türkiye	9827	114583	1395	18213	2420	87317	3126	43301	3890	67649
Muş	13	394	9	45	4	524	3	14	19	480

Kaynak: DİE,1960; TÜİK, 2017.

1960'da 2 adet ihtisaslı ve 11 adet pratisyen olmak üzere 13 doktor yer alır. 1983'te Muş'ta 40 hekim, 2 hastane ve 200 yatak, 1985'te 60 hekim, 2 adet hastane ve 250 yatak vardır. 1 adet eczane yer alır. Ülkede doktorlar pratisyen

ve uzman olarak iki gruba ayrılmasına karşın çalışmada daha önceki sayılarla karşılaştırma yapılacağından sadece hekim olarak ele alınır. Ülkede 1960 ve 2016 yılında bulunan sağlık personeli ve bu sağlık personeline düşen nüfus oranlandığında ilin durumu daha iyi anlaşılmaktadır. Buna göre doktor başına düşen nüfus ülkede 2, Muş'ta 4.5 katlık bir iyileşme, diş hekimi başına düşen nüfusta ülke 0.8, Muş'ta 2.2 kat, hemşire başına düşen nüfusta ülke 20.4, il 77.4 katlık iyileşme, sağlık memuru başına düşen nüfusta ülke 3, il 1.8 kat, ebe başına düşen nüfusta ise ülke 8.5, il 7 katlık bir iyileşme gösterir. Ülkede diş hekimi sayısı önemli ölçüde artar. Zaman içinde diş sağlığına verilen önem hızla artmaktadır. Muş'ta 2008 yılı sağlık göstergelerinde hekim başına 1270 (Türkiye 788), diş hekimi başına 22 622 (Türkiye 4516), hemşire başına 1070 (Türkiye 978), sağlık memuru başına 1592 (Türkiye 1532) ve ebe başına 1220 (Türkiye 1634) kişi düşer. Bu rakamlara göre Muş ebe başına düşen nüfus dışında diğer göstergelerde ülkeye göre oldukça kötü durumdadır. Ülkede sağlık memuru, ebe ve hemşirenin sağlık personeli içindeki yeri zamanla önem kazanır, hızla sağlık memuru, hemşire ve ebe yetiştiren okulların açılmaya başlamasıyla bu meslekteki açık giderilmeye çalışılır (DİE,1951; DİE,2000). 2016 yılında ilde 131 uzman hekim, 263 Pratisyen hekim olmak üzere 394 hekim, 45 diş hekimi, 57 eczacı, 480 sağlık memuru, 524 hemşire ve 14 ebe yer alır.

Tablo 8: Sağlık Personeli Başına Düşen Kişi Sayısının Bölgesel Dağılımı (1951-2016)

	Dr 1951	Dr 2016	Diş Dr 1951	Diş Dr 2016	Hemşire 1951	Hemşire 2016	Sağ.Mem. 1951	Sağ. Mem. 2016	Ebe 1951	Ebe 2016
Türkiye	3183	788	21875	4516	30472	978	6973	1532	3233	1634
Muş	4024	1270	18701	22622	13822	1070	6114	1592	6114	1220

Kaynak: DİE,1955; TÜİK, 2016.

1960 yılında ülkede 1194 eczane ve eczacı bulunurken 2006 yılında 23516 eczacı ve eczacı başına 2883 kişi düşmektedir. Buna göre ülkede eczacı sayısı 21 kat artar. Muş'ta 1960 yılında 4 eczane bulunur. Buna göre ülke ve ilde eczacı nüfusa göre daha fazla artar ve artık her eczacı eczane açamaz duruma gelir. Eczaneler o kadar artar ki kozmetik, deniz malzemeleri gibi gerçek hizmet alanları dışında da hizmet vermeye başlar.

1963-1970 ilde Sağlık Merkezi 2 adettir. 1983'te ile 19 Sağlık Ocağı ve 91 Sağlık Evi, 1985'te 20 Sağlık Ocağı ve 91 Sağlık Evi vardır. 1984 yılında 20 Sağlık Ocağı'nda 39 hekim, 23 sağlık memuru, 17 hemşire ve 22 ebe varken 1988 yılında yine 20 Sağlık Ocağı'nda 31 hekim, 17 sağlık memuru, 22 hemşire ve 54 ebe olur. 1984 yılında 51 Sağlık Evi'nde 25 ebe, 1988'de ise 44 Sağlık Evinde 31 ebe vardır. Muş'ta 1990 yılında 22 sağlık ocağı'nda 51 hekim, 23 sağlık memuru, 20 hemşire, 96 ebe vardır. Sağlık Evi'nde 19 ebe 47 sağlık memuru vardır. İlde 2000 yılında Yeşil Karta Sahip Nüfus Oranı % 22,85'tir. 2012 yılında 100 000 kişiye düşen yatak sayısı bakımından 147 değeri ile 265 olan ülke değerinin altında ülkede 74., 372 doktor ile 58., 530 hemşire sayısı ile 55. sırada yer alır.

SOSYAL VE KÜLTÜREL GÖSTERGELER

Sosyo- Ekonomik gelişmişliği hesaplarırken sosyal ve kültürel göstergelere de yer verilir. Bu alandaki göstergeler içerisinde yer alan birimler zaman içerisinde değişmektedir. 1972 yılındaki gösterge çeşitleri ile 1996 yılındakiler karşılaştırıldığında oldukça birbirlerinden farklı oldukları görülmektedir. Bu durum belki kesit çalışması için önem arz etmez, ama süreç çalışmasında çok önemli olmaktadır, zira karşılaştırma imkanı tanımamaktadır. 1996 yılı gösterge çeşitleri ile 2013 yılı gösterge çeşitleri örtüştüğünden ancak bunlar arasında bir kıyaslama yapılabilmektedir.

Kente elektrik Çar Deresi üzerinde kurulan hidroelektrik santraldan getirilmektedir. Bu santrale 1964'te 900 BB gücündeki bir jeneratör eklenmiştir. Elektrik gereksinimi karşılanmaktadır. 1975 yılında ilde konutların % 17,9'u, ülkede % 58'i elektrikten yararlanmaktadır. 1980'de, ildeki 372 köyden 26'sına, yani ancak % 7'sine elektrik bağlanmıştır, Oysa aynı yıl ülke genelinde elektrikle yararlanan köylerin oranı % 50,7'ye ulaşmıştır. 1984'te 372 köyün 117'si % 31,5'i, 1988 yılında 371 köye elektrikli dir. 1984 yılında elektrikli köyler % 10'dur. 1994 yılı kişi başı elektrik tüketimi 136 Kws'tir. Alpaslan I ve Alpaslan II Baraj ve HES'in başlaması 1991-2002 ve bütçesi 16 000 000 Milyon TL'dir (Dinçer,1996; DİE,1993:352; DİE,2000).

2000 yılında Fert Başına Elektrik Tüketim Miktarı 0,33 Mws düşer. İlde 2012 yılı elektrik tüketimi 839 KWh ile 2577 KWh olan ülke değerinin oldukça altında ve ülkede sondan 8.sıradadır. İlin toplam elektrik tüketimi 346 798 KWh ile ülkede 66. sırada, kişi başına toplam elektrik tüketimi 839 KWh ile ülkede 74. sırada yer alır. 2012 yılı kullanım yerlerine göre elektrik tüketimine bakıldığında, en büyük pay Türkiye genelinde sanayi işletmelerine, Muş'ta Meskenlere aittir.

2011 yılında ülkede ev sahibi olan hane halkı % 67,3, ısıtma sistemi kat kaloriferi olan hane halkı % 25,6, ısıtma sistemi kalorifer olan hane halkı % 11,4'tür. 2011 yılında Muş'ta ev sahibi olan hane halkı % 82,1 ile ülkede 3.sırada, ısıtma sistemi kat kaloriferi olan hane halkı % 0,1 oranı ile ülkede 80.sırada, ısıtma sistemi kalorifer olan hane halkı % 11,0 ile ülkede 51.sırada yer alır.

2000 yılında Borulu Su Tesisatı Bulunan Daire Oranı % 69,24'tür. Türkiye'de içinde borulu su sistemi olan konut % 81,5 ile ülkede 75.sırada, , içinde tuvaleti olan konut % 65,6 değeri ile ülkede 76.sırada, içinde banyo olan konut % 97,2'dir. Muş'ta içinde borulu su sistemi olan konut % 97,4, içinde tuvaleti olan konut % 92,5, içinde banyo olan konut % 91,9 oranı ile ülkede 65.sırada yer alır.

1975 yılında ilde konutların % 12'si, ülkede % 49'u kent içme suyundan yararlanmaktadır. Muş İli köylerinde 1976'da Muş'a bağlı 578 köy ve köyaltı yerleşme biriminden % 51,8'inde içme suyu yeterlidir. % 33,7'sinde hiç su yokken, % 14,5'inde ise içme suyu yetersizdir. Aynı yıl, ülke ölçeğinde bu değerler, sırasıyla % 53,2, % 22,3 ve % 24,5'tir. Muş, özellikle hiç içme suyu olmayan köyler bakımından ülke ortalama düzeyinin hayli gerisindedir. Muş Kenti'nde altyapı gereksinimi karşılamaya yeterli değildir. 1980'lerin ilk yarısında su sorunu çözümlenememiştir. 1980'de içme suyu Kızıl Ziyaret eteklerindeki kaynak sularından getirilir, ama yetersizdir. 1984 yılında İçme suyu olan köy % 11'dir. 1988 yılında 373 köy, 218 ünite yer alır. Bunlardan 310 köy % 83,1, 117 ünite % 53,1'inin suyu yeterli, 38 köy % 10,2 ve 10 ünite % 4,6 suyu yetersizdir. İlde suyu olmayan 25 köy % 6,7 ve 81 ünite % 41,7 yer alır. 1994 yılında ilde yeterli içmesuyu götürülen nüfus oranı % 79,2'dir.

2000 yılında içme ve kullanma suyu şebekesi ile hizmet verilen nüfusun belediye nüfusu içindeki oranı Türkiye % 98, Muş % 97. Belediyelerde kişi başı çekilen günlük su miktarı (litre/kişi-gün) ülkede 217, ilde 331. Toplam çekilen su miktarı (1000 m3/yıl) ülkede 5838561, ilde 24858, Belediyelerde içme ve kullanma suyu şebekesi için çekilen yeraltı suyu miktarı (1000 m3/yıl) ülkede 2563359, ilde 24858, Su temini işleri ve hizmetleri çevresel yatırım harcamaları (TL) ilde 336422'dir. Kanalizasyon şebekesi ile hizmet verilen belediye nüfusunun toplam belediye nüfusuna oranı (%) ülkede % 90, ilde % 73, Belediyelerde kişi başı günlük atıksu miktarı (litre/kişi-gün) ülkede 183, ilde 181, belediyelerde kanalizasyon şebekesinden deşarj edilen atıksu miktarı (1000 metreküp/yıl) ülkede 4484075, ilde 10215, Atıksu yönetimi hizmetleri çevresel yatırım harcamaları (TL) ilde 19411. 2000 yılında Yeterli İçmesuyu Götürülen Nüfus Oranı % 82,11'dir.

2012 yılı için Türkiye'de Belediyelerde kişi başına günlük çekilen su miktarı litre-kişi-gün 216 Lt ve Türkiye'de Belediyelerde dejars edilen günlük su miktarı 190 Lt'dir. Muş'ta Belediyelerde kişi başına günlük çekilen su miktarı litre-kişi-gün 305 Lt. ile ülkede 9.sırada. Muş'ta Belediyelerde dejars edilen günlük su miktarı 163 Lt ile ülkede 37.sırada yer alır.

Muş karayolu, demiryolu ve havayolu ulaşımından yararlanan bir ildir. İl Doğu Anadolu Bölgesindeki doğu-batı doğrultulu iki önemli ulaşım ekseninden biri üzerindedir. 1959 yılında yaz kış geçit veren 157 km bozuk ve tesviyeli ve ham yol 125 km devlet yolu, yaz ve kış geçit veren 26 km, bozuk tesviyeli ve ham yol 322 km olan il yolu vardır. 1962 yılında yaz kış geçit veren 270 km, devlet yolu, yaz ve kış geçit veren 94 km ve hava şartlarına bağlı 322 km olan il yolu vardır. 1976'da ildeki toplam 372 köy ve bucaktan 30'u devlet ve il yolundan (% 8,1), 119'u kaplamalı yoldan (% 32), 128'i düzlenmiş (tesviyeli) yoldan (% 34,4) yararlanmaktadır. İldeki 95 köyün yolu yapılmamıştır (% 25,5). Aynı yıl ülke genelinde devlet ve il yolundan yararlanma oranı % 11,6 olduğundan. il bu açıdan ülke genelinden geridir. Yine aynı yıl, yolu olmayan köylerin oram ülke genelinde % 19,9 yani Muş'ta olduğundan daha azdır. İldeki 280 km uzunluğundaki devlet yolu şebekesinin tümü bakımlıdır .

1980'de şebekenin 154 km'lik bölümü sert yüzeyle 126 km'si ise gevşek yüzeyledir. Devlet yollarının % 55'ini oluşturan sert yüzeyle yollar asfalttır. Aynı yıl ülke genelinde sert yüzeyle devlet yollarının oranı % 78,3'tür. İldeki 280 km'lik devlet yolunun yanı sıra 286 km uzunluğunda bir il yolu şebekesi vardır. İl yollarının yalnızca % 4,9'u (14 km) sert yüzeyle, % 61,5'i ise gevşek yüzeyledir (176 km). İlde ayrıca 38 km (% 13,3) uzunluğunda toprak yol ve 58 km (% 20,3) de kışın geçit vermeyen il yolu vardır. Aynı yıl ülke geniminde bu oranlar sırasıyla % 37,3, % 45,3, % 13,3 ve % 4,1'dir.

1984 yılında Muş'ta 370 Köy % 99,5 asfalt, 186 köy % 89 oranında bozuk olmak üzere toplam 2640 km yol vardır. 1988 yılında 373 köy, 218 ünite olmak üzere 591 kırsal yerleşim yeri vardır. Köylerin 373'ü asfalt yola, ünitelerin 212'si % 97,2 'sinde 2941 km yol vardır. İlde sadece 97 km ham yol vardır. 1994 yılında kırsal alan asfalt yol % 17,2, TCK'ya bağlı yol oranı % 57,2'dir. 2015 yılında Muş'ta il ve devlet yolu 623 km, köy yolu 2726 km ve demiryolu 86 km'dir. 2000 yılında Kırsal Yerleşmelerde Asfalt Yol Oranı % 34,98, Devlet ve İl Yolları Asfalt Yol Oranı % 69,01'dir.

1962 yıkında 16 hususi, 49 resmi, 15 taksi olmak üzere toplam 80 otomobil, 26 hususi, 1 resmi, 1 belediye olmak üzere 28 otobüs, 123 özel, 52 resmi olmak üzere 175 kamyon, 2 özel motosiklet, 11 özel, 1 resmi olmak üzere 12 bisiklet yer alır. 1970'de 519, 1980'de çeşitli türde toplam 1 377 motorlu taşıt vardır. 1970'de ilde 128 otomobil, 53 minibüs, 29 otobüs, 64 kamyonet, 207 kamyon, 24 motosiklet, 12 özel nitelikli taşıt, 2 iş makinesi yer alırken 1980 yılında 508 otomobil, 256 minibüs, 54 otobüs, 134 kamyonet, 348 kamyon, 40 motosiklet, 21 özel nitelikli taşıt ve 16 iş makinesi yer alır. İl motorlu taşıt sayısı. 1970-1980 döneminde 13 kattan çok artmıştır. Bu aynı dönemde ülke genelinde gerçekleşen artışın (25 kat) gerisinde kalır. Bu dönemde en önemli artış minibüslerde ol-

muştur. 1970'te 53 olan minibüs sayısı, 1980'de yaklaşık 5 katına yaklaşmıştır. 1980'de motorlu taşıt sayısında en yüksek pay otomobillerindir (% 36,9). Aynı yıl kamyonlar % 253'lük bir payla ikinci sırada yer alır.

1980'de ilde 220 kişiye bir araç düşer. Bu, ülke genelinde 34 olan taşıt başına düşen nüfusun çok üzerinde bir sayıdır. 1984 yılında otomobil başına düşen nüfus 179'tur. 1994 yılı on bin kişiye düşen otomobil sayısı 64, on bin kişiye düşen motorlu kara taşıt sayısı 105'tir. 1996 yılında 10 000 kişiye düşen otomobil sayısı 42'dir ve ilde 1763 özel otomobil yer alır. 2000 yılında On bin Kişiye Düşen Özel Otomobil Sayısı 71, On bin Kişiye Düşen Motorlu Kara Taşıtı Sayısı 140'tır. 2013 yılında il bin nüfus başına düşen 19 otomobil ile 121 otomobil olan ülke değerinin çok altındadır. İlde 1000 kişiye düşen otomobil sayısı 19 ile ülkede 78.s ırada yer alır. 2017 yılında ilde 9107 adet otomobil, 1592 adet minibüs, 190 otobüs, 7808 kamyonet, 1810 kamyon, 860 motosiklet, 305 özel amaçlı taşıt, 12392 traktör bulunur. Ülkede bin kişi başına otomobil sayısı 149 iken ilde 23'tür.

İle demiryolu, 1955'te gelmiştir. Bu hattın Muş'u Tatvan'a bağlaması, ilin gelişiminde önemli bir rol oynamıştır. 1972'de Tahran'a bağlanan bu demiryolu hattı, Ortadoğu ve İran'la olan ticaretin son yıllarda canlanmasına bağlı olarak daha da önem kazanmıştır. Bu hatta düzenlenen tren seferlerinden Van Gölü Ekspresi. Haydarpaşa- Van arasında haftada iki gün; Haydarpaşa- Tahran arasında ise haftada bir gün çalışmaktadır. Ayrıca, Elazığ-Tatvan arasında her gün karşılıklı olarak birer posta ve yük treni işlemektedir. Muş-Tatvan demiryolu hattının uzunluğu 94 km, Muş-Elazığ arası ise 241 km'dir.

Muş Havalimanı 1992 yılında sivil trafiğe açılmıştır. Havalimanına 2014 yılında 2294 uçak iniş- kalkış yapmış ve 314 869 yolcu taşınmıştır. 2016 yılında 2535 uçak iniş- kalkış yaparak 377 414 yolcu taşımıştır. 2015 yılında Muş havalimanına iniş kalkış yapan uçak sayısı 2492, yolcu sayısı 341866, taşınan yük 3276 tondur. Muş Havalimanı Muş'un yanında Bitlis İli'ne de hizmet vermektedir. İlin memur sayısında, üniversitesinin gelişmesinde, tüccarların daha fazla geliş gidiş yapmasında çok önemli bir ulaşım aracı olmuş, hava trafiğinden yararlanan yolcu sayısı gün geçtikçe artmaktadır.

Muş, haberleşme ağı bakımından 1980'lerde Van PTT Bölge Başmüdürlüğü' ne bağlıdır. İlde 4 PTT merkezi. 20 şube, 18 acente vardır. Muş'un 4 ilçesinde de PTT merkezi vardır. 1980'de Muş'taki PTT işyerlerinin her birine 12 600 kişi düşmektedir. Aynı yıl Türkiye ölçeğinde bu sayı 14 653 kişidir.

Muş ili 1979 Aralık ayında otomatik telefon santralına bağlanmıştır. Otomatik santral kodu 0251'dir. Kapasitesi 1 000 abone olan santralden 1980'de yararlanan abonelerin sayısı 2 170'dir. Bu abonelerin çoğunluğu 1 000 abone Merkez ilçededir. İlde aynı yıl 812 kişi de telefon bekler. Muş'ta. 1980'de 2 teleks abonesi ve 7 teleks bekleyen vardır.

1984'te 372 köy vardır ve bunlarından 56 köyde % 15,1 telefon irtibatlı ve 1 adet otomatik telefon vardır. 1988 Telefon İrtibatlı Köy ve Üniteler Muş 368 Köy, 223 ünite, Telefon irtibatlı 368 köy, 24 ünite % 10,8 ve 198 otomatik telefon vardır. 1994 yılında kişi başı telefon kontur değeri 226 adet, on bin kişiye düşen fax sayısı 1,6'dır. 2000 yılında Fert Başına Telefon Kontör Değeri 390 adettir.

TARIM GÖSTERGELERİ

İlde bitkisel üretim, Muş, Bulanık, Varto ve Malazgirt ovalarında yapılır. Bu ovalardan en önemlisi Muş Ovası'dır. İli çepeçevre kuşatan dağların arasında kalan ve Muş'un orta kesimini kaplayan bu ova, İğdir Ovası'ndan sonra Doğu Anadolu'nun en geniş ovasıdır. Fırat Irmağı'nın iki büyük kolundan biri olan Murat Irmağı tarafından sulanan 2 000 km² genişliğindeki Muş Ovası ilin bitkisel üretime elverişli en geniş düzlüğünü oluşturmasına karşın, bitkisel üretim çok sınırlı ölçülerde yapılabilmektedir. Ovada bitkisel üretimi sınırlandıran başlıca etken iklimdir. Muş'ta kışlar çok sert geçer ve bol kar yağışı alır. Karlar ilkbaharda birden eriyince, yer yer yarım metreye kadar yükselen su birikintileri ovayı kaplar. Kimi yıllarda 1 ay kadar süren bu su birikintileri, bitkilerin çürümesine neden olduğu için, tarla tarımını çok güçleştirir. Planlanan, ancak henüz yapımı gerçekleştirilemeyen drenaj kanalları yapıldığında, ovanın geniş kesimleri bitkisel üretime açılacaktır. Muş'ta bitkisel üretim yapılan öteki düzlüklerden Malazgirt ve Varto ovaları, genellikle kum ve çakıllı topraklardan oluşan fazla verimli olmayan ovalardır.

Muş, sulama kaynakları bakımından oldukça zengindir. Murat Irmağı ve bu ırmağa dökülen Karasu, belli başlı su kaynaklarını oluşturur. Ayrıca özellikle kuzey yöresindeki dağların eteklerinden doğan çok sayıda akarsular vardır. Ancak, bir yandan il topraklarının tarla tanınma elverişsizliği, bir yandan da sulama, taşkın önleme, drenaj benzeri tesislerin yapılmamış oluşu, zengin akarsuların tarıma bir yarar sağlamadan akıp gitmesine yol açmaktadır.

İldeki tarıma elverişli toprakların en büyük bölümünü oluşturan çayır ve meralar 437 550 hektar genişliğindedir. Bunun il yüzölçümüne oranı % 53,4'tür; yani, Muş'un yarısından fazlası çayır ve meralarla kaplıdır. Bu da, hayvancılığın il ekonomisi içindeki öneminin bir göstergesidir. Nadasa bırakılan topraklar da içinde olmak üzere,

tüm bitkisel üretim alanı 264 300 hektar kadar olup, il topraklarının % 32,2'sini oluşturur. 97 500 hektarlık bir alına yayılan orman ve fundalar ise il alanının % 11,9'unu kaplar. Muş'ta hiçbir tarımsal etkinliğin yapılmadığı topraklar 20 250 hektar genişliğindedir ve il alanının oranı % 2,5'tir.

1970'lerin sonunda ilde bitkisel üretim yapılan alanın 80 000-90 000 hektar dolayında değişen bölümü yaklaşık 1/3'ü nadasa bırakılır. Böylece fiilen ekim yapılan alan genellikle 180 000-190 000 hektar arasındadır. İl'de, su kaynaklarının zenginliği, nadas oranının öteki Doğu Anadolu illerine göre düşük olmasını sağlamaktadır.

Bitkisel üretim yapılan alanlar, 1950'lerden sonra, hızlı bir biçimde genişlemeye başlamış ve bu genişleme 1980'lerin başına değin sürmüştür. Başka birçok ilde görülen, ekim alanlarının doğal sınırlarına dayanması, hatta bu sınırları aşması olgusu, Muş'ta söz konusu değildir. Kimi önlemler alındığında, ekim alanları daha da genişleyebilir.

Muş'ta bitkisel üretim gelişmemiştir. İl bitkisel üretimine, geleneksel bir biçimde yapılan, düşük verimli tahıl tarımı egemendir, çeşitlenme azdır. Hem bitkisel, hem de hayvansal ürünler üretiminde, yetiştirilen ürünleri değerlendirecek sanayi tesislerinin olmayışı, ilin geri ekonomik yapısının sürmesine yol açan bir etkidir. Üstelik bu, Muş'u büyük ölçüde öteki illere bağımlı kılar.

Bitkisel üretim, hemen hemen tümüyle tarla bitkileri üretimine dayanır. Bağ-bahçe tarımı son derece önemsizdir. Bundaki ana etken de olumsuz iklim ve toprak koşullarıdır. % 13 dolayında çoraklık, % 11 dolayında yaşlık, % 12'nin üzerinde taşlılık ve % 56'dan fazla su erozyonu sorunu bulunmaktadır. Sürüme, elverişli olmayan, çayır-mera ve orman- funda alanı olarak kullanılması gereken topraklar 456 100 hektar genişliğindedir (İl topraklarının % 55,6'sı). Toprak-Su'nun 1980 verilerine göre İl'de fiilen çayır-mera (437 550 hektar) ve orman-funda (97 500 hektar) olarak kullanılan alanın 535 050 hektar olduğu göz önüne alınırsa, bu tür toprakların kendi doğal sınırlarını aşarak sürüme elverişli topraklara yayıldığı görülür. İlde ekime dikime, başka bir deyişle, sürüme elverişli topraklar 343 250 hektar genişliğinde olup İl topraklarına oranı % 41,9'dur. Bu % 34,1 olan Türkiye ortalamasının çok üzerindedir.

Muş'ta toplam ekim alanı 1950'lere değin çok sınırlıdır. Bu yıllarda traktörün tarıma girmesi ile ekim alanları hızla genişlemeye başlar. 1950'de 27 000 hektar olan il toplam ekim alanı sürekli bir biçimde artarak 1970'lerin sonunda (1978- 1979-1980 ortalaması) 186 000 hektara yaklaşır. Bu dönemde, il ekim alanı % 585,5 oranında genişler. Aynı yıllar arasında, ekili alanların Türkiye genelindeki artış oranının, % 93,3 olduğu düşünülürse Muş'ta ekim alanının genişleme hızı daha iyi görülür. Ekim alanlarındaki hızlı artış sonucu, bu alanın Türkiye içindeki payı da artmış ve 1950'de % 0,3 olan bu oran 1970'lerin sonunda % 1,1'e yükselmiştir.

Muş'ta tarımsal faaliyetin türü, niteliği ve yöntemi büyük ölçüde doğal koşullara bağlıdır. Bu doğa koşulları, yani iklim ve toprak özellikleri, genellikle bitkisel üretim için önemli darboğazlar oluşturmaktadır. Söz konusu darboğazlar, insan eliyle gerçekleştirilen yöntemlerle aşılamadığından, başka bir deyişle, tarımda verimliliği etkileyen makine, gübre, sulama, ilaç vb. girdilerin kullanımı da, hem nitelik hem de nicelik bakımından yetersiz olduğundan, İl bitkisel üretiminde verim genel olarak düşüktür.

Ziraat Bankası'nın 1978 verilerine göre, il bitkisel üretim değerinin % 34'ü buğdaydan, % 22'si tütünden, % 5'i şeker pancarından elde edilir. Muş'un Türkiye tütün üretim değeri içindeki payı % 1,6, şeker pancarı üretim değeri içindeki payı % 0,9, buğday üretim değeri içindeki payı ise % 0,8'dir.

Muş Alparslan Devlet Üretim Çiftliği Muş İl merkezine 7 km uzaklıkta Muş-Erzurum yolu üzerinde kurulmuştur. Ankara-Tatvan- İran demiryolu da çiftliğe 5 km uzaklıktadır. Tatvan-Bitlis- Muş-Bingöl-Elazığ asfaltı ise çiftliğin batı sınırından geçer. İşletme 1949'da zirai kombinalarca kurulmuştur. Kuruluş sırasında işletme alanı tümüyle mera niteliğindedir. Tarımsal faaliyetler işletmenin kuruluşu ile başlamıştır. Çiftlik arazisinden ayrılan alan üzerinde. 1963'te Ziraat İşleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Çayır Mera Yem Bitkileri ve Zooteknik Araştırma Enstitüsü, 1966'da da bir teknik tarım okulu açılmıştır. Böylece, çiftlik çok yönlü bir tarımsal merkez haline getirilmek istenmiştir. Çiftlik alanı 7 200 hektar genişliğindedir. Geçmiş yıllarda bu toprakların tümü sürüm altına alınmış, daha sonra drenaj sorunları nedeniyle, bir bölümünün çayır-mera olarak bırakılması kararlaştırılmıştır. Çiftlikte kuru tarım yapılmaktadır. Yalnızca, bağ-bahçe tarımı yapılan ve yonca.- şeker-pancarı, ayçiçeği yetiştirilen 1 200-1 500 dekar dolayındaki bir alan artezyenlerle ve motopomplarla sulanabilmektedir.

Tablo 9:Ekili Alanların Ürünlere Göre Dağılımı (%)

	1950	1960-61-62 Ortalaması	1970-71-72 Ortalaması	1978-79-80 Ortalaması
Toplam Ekili Alan He	21 114	91 545	149 735	185 856
Toplam Tahıllar	94,6	97,1	97,4	92,0
Buğday	63,2	5,8	91,4	84,5
Arpa	13,1	7,1	3,6	7,3
Mısır	10,3	3,5	2,1	0,2
Toplam Baklagiller	4,8	1,1	1,5	1,4
Nohut	2,1	0,3	0,3	0,6
Şeker Pancarı		0,8	0,1	3,2
Tütün	0,1	0,1	0,2	0,6
Diğerleri	0,5	0,9	0,9	3,3

Kaynak: DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Zirai Bünye ve Üretimi 1960-62; DİE, Zirai Bünye ve Üretimi 1970-72; DİE, Zirai Bünye ve Üretimi 1978-80; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim- İlgili Yıllar.

Doğal yapının tarım üzerindeki belirleyiciliği ildeki çok geri ve kapalı tarımsal yapı ile karşılıklı etkileşim içindedir. 1950'lere değin Muş, çevre illerle bile, yok denecek kadar az ilişkiye girmiştir. Hele ulusal pazarla ilişki daha da geç ve yavaş ortaya çıkmıştır. Bu da tarımsal faaliyetlerin kapalı, kendine yeterli ve geleneksel niteliğini sürdürmesindeki en temel etken olmuştur. Muş'un ekonomik kapalılığı, ilk olarak 1950lerin ortalarında biraz kırılır. Bu yıllarda, Muş'u batıda Elazığ'a, doğuda Van'a bağlayan karayolunun yapımı ile 1955'te Genç-Muş demiryolunun açılması ilin yakın çevresi ile ekonomik ilişkilerini bir miktar artırdığı gibi, Muş'un ulusal pazar ile ilişkiye geçmesinin de yollarını açar. Ulaşım bağlantısının gelişmesiyle, ilin yüzyıllar boyunca durağan kalan toplumsal yapısında da birtakım değişimler başlar. Yine, aynı yıllarda traktörün ve başka bazı tarım araçlarının tarıma girmesi de sosyo-ekonomik yapıyı değiştiren bir gelişme olur. Ancak, bu değişim çok yavaş ve sınırlı bir biçimde gerçekleşir.

Muş'taki kapalı tarımsal yapı, yerel sermaye birikimini engellediği gibi, 1955'te ilk kez demiryolunun bağlanmasıyla iç pazarla ilişkiye geçen il 1980'lere değin, pazarla tam bütünleşmesini sağlayamaz. 1968'de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasına karşın ile yapılan özel yatırımlar pek artmamış, devletin ile yaptığı destekleme girişimleri de sınırlı kalmıştır. 1964'te Muş-Tatvan demiryolunun da açılmasıyla ulaşım olanakları daha da gelişir. 1980lere gelindiğinde Muş, geleneksel ve kapalı bir sosyo-ekonomik örgütlenmenin izlerini, büyük ölçüde taşır.

Muş ekonomisi tarıma dayalıdır ve sosyo-ekonomik yapının çeşitli göstergeleri bakımından ülkenin en geri kalmış illerinden biridir. 1975-1978 arasında, ilde yaratılan gayri safi hasılanın % 65 - % 70'i tarımdan elde edilir. Tarım dışı kesimlerden, yalnız inşaatın % 7,1'e ulaşan payı belirli bir önem taşır. İmalat sanayii ve ticaretin gayri safi hasıla payları ise çok düşüktür. İl ekonomisinin temelini oluşturan tarım kesimi, 1970'lerin sonlarında geleneksel üretim ilişkilerinin bulunmadığı, kendine yeterli, kapalı ve durağan yapısını korur. Bu yüzden, Muş'un 1970'lerin sonlarında yurt içi gayri safi hasıla içindeki payı % 0,3 gibi geri bir düzeydedir. 1980'de il faal nüfusunun % 84,2'sinin yığıldığı tarım kesiminde çalışanların büyük çoğunluğu, geçimini hayvancılıktan sağlamaktadır. İl tarımsal hasılasının % 70'inin elde edildiği hayvancılık, Türkiye hayvansal üretim değeri içerisinde ancak % 2 dolayında bir paya sahiptir. İlde mera İlde mera hayvancılığı yaygındır ve ilkel yöntemlerle yapılır.

İl faal nüfusunun çok büyük bölümü tarım kesiminde çalışmaktadır. 1965 ve 1975'te tarımda çalışan faal nüfusun il toplam nüfus içindeki payı % 89,5 iken, 1980'de biraz azalarak % 84,2'ye düşer. Tarım kesiminde çalışanların payı, 1970'lerin ikinci yarısında azalmaya başlamış olmakla birlikte, bu kesimde çalışanların sayısı artar. Nitekim, 1975'te tarım kesiminde 89 000 dolayında çalışan varken, 1980'de bu sayı 105 000'e yaklaşır.

1970'lerin son yıllarında, il tarımsal hasılasının % 70'e yakını hayvancılıktan, % 30 dolayındaki bölümü ise, bitkisel üretimden sağlanır. Yine, aynı yıllarda il bitkisel üretim değerinin Türkiye toplamı içindeki payı ancak % 0,4 olduğu halde, hayvansal üretim değerinin Türkiye içindeki payı % 2'nin üstündedir. 1979'da Türkiye yapıtı üretim değerinin % 5,3'ü ve canlı hayvan değerinin % 2,5'i yine Muş'ta yaratılmıştır.

İlde pazar için üretilen başlıca ürünler, 1970'lerde önem kazanan nohut, tütün ve şeker pancarıdır. Ancak, bunların üretimi de pek fazla değildir. Bitkisel üretim, temelde kuru tahıl tarımına, özellikle buğday yetiştiriciliğine dayanmaktadır. 1970'lerin sonunda bile il ekili alanının % 92'sinin tahıllara ayrılmış olduğu düşünülürse, tahıl üretiminin Muş için önemi daha da netleşir. Ancak verim düşük, üretim kendine yeterlilik düzeyindedir. Verimin düşük olması, tahıllar dışındaki tarla ürünleri için de geçerlidir. Muş ekonomisi yalnız tarıma dayalı olmakla kalmayıp, kapalı ve durağan yapısı sonucu, sanayi ve ticaret gibi tarım dışı faaliyetler için gerekli sermaye birikimini de sağlamaktan uzaktır.

İl faal nüfusunun büyük çoğunluğu, hayvancılıkla uğraşmaktadır. Tarım dışı kesimlerde çalışanların yarısına yakını hizmetler kesiminde, sivil ve askeri kamu görevlisi olarak yer almaktadır. İmalat sanayii, inşaat, ticaret

kesimlerinde çalışanların faal nüfus içindeki payları çok önemsizdir. 1970'lerin sonlarındaki tarımdan elde edilen gayri safi hasılanın % 70'i hayvancılıktan, % 30'u ise bitkisel üretimden sağlanıyordu. 1980'de tarımda çalışan ve faal nüfusun % 84,2'sini oluşturan 104 746 kişinin büyük çoğunluğu küçükbaş hayvan yetiştiricisi idi.

Tablo 10: Türkiye ve Muş'ta Faal Nüfusun Mesleğe Göre Dağılımı (%)

Meslek Grupları	Türkiye		Muş	
	Toplam	Toplam	Erkek	Kadın
İlmi ve Teknik Elemanlar, Serbest Meslek vb	16.349.380	99.577	61.420	38.157
Müteşebbisler, Direktörler, Üst Kademe Yöneticileri	4,6	1,5	1,9	0,8
İdari Personel vb Çalışanlar	0,5	0,1	0,1	
Ticaret ve Satış Personeli	3,1	1,2	1,7	0,3
Şahsi Hizmet İşlerinde Çalışanlar	3,2	0,7	1,1	
Tarım, Hayvancılık, Orman, Balıkçılık, Avcılık	3,4	1,2	1,8	0,2
Tarım Dışı Üretimde Çalışanlar, Ulaştırma Makinesi Kullananlar	64,1	89,0	83,5	98,0
Toplam	21,1	6,3	9,9	0,7
	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DİE, Yılı Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, 1975; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı, 1977.

Besi hayvancılığının ilk adımları 1970'lerde atılmışsa da etkisi çok sınırlı kalmıştır. İlde 1983'te tek bir yem fabrikasının dahi olmayışı ve Varto'da kurulması kararlaştırılan fabrikanın yapımının sürmekte oluşu, bu alandaki yetersizliğin önemli bir göstergesidir. Muş ekonomisine tarım kesimi egemendir. Uzun bir süre kapalı ekonomi koşullarında yaşayan ve oldukça durağan bir yapı gösteren tarımda ise hayvancılık ön planda yer alır, İl tarımının durağanlığı, ticaret ve sanayinin gelişimini de olumsuz yönde etkilemiştir. 1968'de kalkınmada öncelikli iller kapsamına alınmasına karşın. Muş 1980'lerde ülkenin en az gelişmiş illerindedir.

1955'te, tarım kesiminde çalışanların sayısı 62 000 dolayındayken. 1980'de 105 000'e yaklaşır. Tarım kesiminde çalışanların görece payı ise 1955'te % 90,4 iken 1980'de % 84,2'ye düşer. Muş ekonomisinin tarıma dayalı yapısı, benzer yapıdaki başka illerde de olduğu gibi, faal nüfusun büyük çoğunluğunun "aile içinde ücretsiz" olarak ya da "kendi hesabına" çalışmasına neden olmuştur. İldeki kamu görevlileri ve askeri personelin yanı sıra, dönem dönem inşaat işkolunda görülen gelişmeler, ücretli konumda çalışanların sayısının yükselmesine yol açmışsa da, 1975'te ücretlilerin oranı ülke genelindekinin yansından azdır. 1980'de il faal nüfusunun % 64,1'i aile içinde ücretsiz, % 22,3'ü kendi hesabına çalışırken, yalnızca % 13,2'si ücretli konumundadır. 5 yıl önce ise söz konusu oranlar sırasıyla % 56,2, % 31,3 ve % 12,3'tür.

Muş ekonomisinin hayvancılığa ve görece düşük değer yaratan tahıl üretimine dayanması, tarımda ücretli, çalışma eğiliminin düşük olmasına yol açmakta; kendi hesabına çalışanlarla ücretsiz aile işçisi konumunda çalışanların ağırlığı artmaktadır. Ücretli işçilik yalnızca pancar tarımında söz konusudur ve üretim doğal koşullara bağımlı olduğu için, ücretli sayısı yıldan yıla büyük dalgalanmalar göstermektedir.

Muş'ta tarım kesimindeki faallerin sayısında 1950'yi izleyen 30 yılda büyük bir artış olmuştur. Ancak, söz konusu dönemde tarımda yapısal bir değişim gerçekleşmemiş ve çalışma koşulları eskiye göre pek az değiştiği için, yüksek doğurganlık sonucu hızla artan nüfusun bir bölümü göç yoluyla il dışına gittiği halde, en hızlı artış yardımcı aile bireylerinde gerçekleşmiştir. Aile reisinin ekonomik etkinliğine bir ücret almaksızın katılan bu kişilerin ekonomik açıdan verimlilikleri çok düşüktür. Dolayısıyla Muş'ta tarım kesiminde çalışan nüfusun bu ölçüde artışı bir açıdan da gizli işsizliğin yaygınlaşması anlamına taşır.

Muş tarımında küçükbaş hayvan yetiştiriciliği egemendir. Bu dalda, yardımcı aile bireyine olan gereksinim, bitkisel üretim göre daha azdır, özellikle ilkel üretim tekniklerinin kullanıldığı ilde, bir sürüyü genellikle bir kişi otlatmaya götürmekte, sürünün bakımı da yoğun emek gerektirmemektedir. Bu nedenle, il tarımında yardıma aile birey olarak çalışanların önemli bir bölümü bitkisel üretimde yoğunlaşmıştır. Bitkisel üretimin gelişkin olmayışı, bu konumdaki faallerden bir bölümünün mevsimlik işçi olarak başka, illere göç etmesine yol açar. 1976'da yapılan Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre Muş'un 372 köyünden 96'sı, başka illere mevsimlik tarım işçisi göndermekteydi. Bu nedenle, yıldan yıla yardımcı aile bireylerinin payında dalgalanmalar görülür.

1975'te, tarımdaki faal nüfusun % 62,6'sı yardımcı aile bireyi idi, % 32,3'ü de kendi hesabına çalışıyordu (Tablo 3). Aynı yıl, tarımdaki ücretli oranı % 4,9 idi. 1980'de ise tarımdaki faaller içinde ücretsiz aile işçilerinin payı % 75,6'ya yükselirken, kendi hesabına çalışanların payı % 23,3'e, ücretlilerin payı ise % 1,1'e düşmüştü. Bu önemli artış, Muş ve komşu illerde tarımsal etkinlikleri belirleyen hava koşullarının değişkenliğinin sonucudur. Kuraklık, don vb nedenlerle iyi ürün alınmayan yıllara, diğer illerin mevsimlik işçi talebi azalmakta, dolayısıyla, Muş'ta yardımcı aile bireylerinin sayısı artmaktadır.

Muş İli Kalkınma Bakanlığı'nın Bölgesel Kalkınma içinde TRB2 (Van, Muş, Bitlis, Hakkari) 2. Düzeyde bölge birimi içinde yer alır. TRB2 Van, Muş, Bitlis, Hakkari bölgesi cari fiyatlarla bölgesel gayrisafi katma değerinin

sektörel paylarına bakıldığında hizmetler sektörü 2011 yılında %61,8 ile en büyük payı oluşturmaktadır. Yine aynı yılda tarım sektörü % 23,0 ile ikinci sırada gelmektedir.

2007 yılında Cari fiyatlarla bölgesel gayri safi katma değerde ülkenin tarım alanındaki payı %8,5, sanayi alanındaki payı % 27,8, hizmetler alanındaki % 63,7 iken ilde bu oranlar tarım alanında % tarım alanındaki payı %22,5, sanayi alanındaki payı % 15,3, hizmetler alanındaki % 62,4 şeklindedir. 2011 yılında ise Cari fiyatlarla bölgesel gayri safi katma değerde ülkenin tarım alanındaki payı %9 sanayi alanındaki payı % 27,5, hizmetler alanındaki % 63,5 iken ilde bu oranlar tarım alanında % tarım alanındaki payı %23, sanayi alanındaki payı % 15,2, hizmetler alanındaki % 61,8'dir.

Ekim alanlarında olduğu gibi üretim miktarlarında da ilk sırayı tahıllar alır. İlin ana ürün türü olan tahıllar, hemen hemen tümüyle tüketim amacıyla yetiştirilir. Verimin düşüklüğü, pazarlanabilecek ürün miktarını çok sınırlamaktadır. Muş'ta toplam ekim alanında en geniş yeri tahıllar kaplar. 1950'lerde toplam ekim alanlarında ortaya çıkan artış, tümüyle tahıl, daha doğrusu buğday ekilen alanlarda olmuştur. 1950'de 27 000 hektar dolayında olan toplam ekim alanının 26 000 hektara yaklaşan bölümünde tahıl ekilidir. Aynı yıl tahıl ekilen alanların il toplam ekili alanı içindeki payına % 95'e yakın olmasına karşın Türkiye içindeki payı % 0.4 kadardır.

Muş'ta tahıl ekilen alan sürekli genişleyerek 1970'lerin sonunda 171 000 hektara yaklaşmıştır. Söz konusu yıllarda il ekili alanında % 92'sinde tahıl yer alır. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında il tahıl alanları % 566.6 oranında genişlemiş ve Türkiye ölçeğinde % 93,3 olan artış oranını çok aşmıştır. Bu hızlı artış sonucu ilin Türkiye tahıl alanları içindeki payı 1950'de % 0,4 iken 1970'lerin sonunda % 13'e yükselmiştir. Tahıllardan en çok ekilene buğdaydır. 1950'de 17 000 hektarı aşkın alan buğday ekimine ayrılmıştır. Söz konusu alan 1960'lann başında (1960-1961-1962 ortalaması 79 000 hektara, 1970'lerin sonunda ise 157 000 hektara yaklaşmıştır. 1950'de il ekim alanının % 63 dolayındaki bölümü buğday ekimine ayrılmışken. 1970'lerin sonunda % 85'e yaklaşmıştır. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında % 816 oranında genişleyen buğday alanlarının Türkiye içindeki payı da % 0,4'ten % 1,7'ye çıkmıştır.

Arpa, buğdaydan sonra en çok ekilen tahıldır. 1950'de 3 500 hektar dolayında olan arpanın ekim alanı 1970'lerin sonunda 13 600 hektarı aşar. Ekim alanının mutlak olarak artmış olmasına karşın bu alanın il ekili alan içindeki payı 1950'de % 13,1 iken 1970'lerin sonunda % 7,3'e düşmüştür. İl arpa ekim alanının Türkiye içindeki payı ise çok düşüktür.

1950'de 25 000 ton dolayında olan toplam tahıl üretimi, ekim alanlarındaki artışa bağlı olarak, 1970'lerin sonunda 183 000 tonu aşar. Bu yıllar arasında İl tahıl üretimi % 625 oranında artmış ve aynı yıllarda % 316 dolayında olan Türkiye tahıl üretimi artışının üzerine çıkmıştır. Yine de, İl toplam tahıl üretiminin Türkiye içindeki payı düşüktür. Bu pay, 1970'lerin sonunda % 0,7'dir.

İlde yetiştirilen en önemli tarla bitkisi buğdaydır. 1950'de 17 000 tonu biraz aşan il buğday üretimi 1970'lerin sonunda 164 000 tona yaklaşır. Bu dönemde İl buğday üretimi % 862'ye yakın oranda artar ve aynı yıllarda Türkiye genelinde % 465 olan artış oranının iki katına yaklaşır. 1950'de İl buğday üretiminin Türkiye içindeki payı % 0,6 dolayındayken 1970'lerin sonunda % 1'e yaklaşır. İlde buğday en çok Malazgirt İlçesi'nde ekilir.

Buğdaydan sonra en çok arpa üretilir. İl arpa üretimi 1950'de 4 000 ton dolayındayken düzenli bir biçimde artarak 1970'lerin sonunda 19 000 tona yaklaşır. İlin Türkiye arpa üretimi içindeki payının düşük olduğunu belirtmek gerekir. 1970'lerin sonunda bu pay % 0,4'e yakındır. Muş'ta arpa en çok Bulanık İlçesi'nde üretilir.

1970'lerin ikinci yarısında bir un fabrikası kuruluncaya kadar Muş'ta yetiştirilen buğday, Malatya ve Elazığ'a yolları, buralarda öğütüldükten sonra geri getirilir. 1970'lerde tütün ve şeker pancarı üretiminin yaygınlık kazanması ile tahılların egemenliği sınırlı ölçüde de olsa kırılabilmiştir. Ancak, 1970'lerin sonunda bile, ekim alanlarının % 92'sini tahılların kaplaması, bu kırılmanın henüz çok güçsüz olduğunu göstermektedir.

Tablo 11: Ana Ürünler Bakımından Muş Ekim Alanlarının ve Üretiminin Türkiye Toplamındaki Payı (%)

	1950		1960-61-62 Ortalaması		1970-71-72 Ortalaması		1978-79-80 Ortalaması	
	Ekim Alanı	Üretim/ Ton	Ekim Alanı	Üretim/ Ton	Ekim Alanı	Üretim/ Ton	Ekim Alanı	Üretim/ Ton
Toplam Ekili Alan	0,32		0,61		0,95		1,14	
Toplam Tahıllar	0,38	0,43/25244	0,69	0,65/92953	1,10	0,66/121233	1,26	0,74/183052
Buğday	0,44	0,57/17019	1,01	0,98/78037	1,58	0,92/109385	1,70	0,97/163686
Arpa	0,24	0,25/4035	0,23	0,21/7155	0,21	0,15/5590	0,50	0,37/18955
Mısır	0,52	0,68/2710	0,47	0,64/6190	0,50	0,55/5583	0,05	0,03/411
Toplam Baklagiller	0,29	0,26/832	0,18	0,23/1347	0,41	0,26/1629	0,37	0,41/3147
Nohut	0,64	0,48/296	0,28	0,26/234	0,29	0,29/417	0,58	0,79/1868
Şeker Pancarı	0,01	/7	0,48	0,27/8872	0,06	0,03/1630	2,17	0,84/68134
Tütün	0,01	0,03/26	0,04	0,06/62	0,09	0,12/203	0,45	0,71/1745

Kaynak: DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Ziraî Bünye ve Üretimi 1960-62; DİE, Ziraî Bünye ve Üretimi 1970-72; DİE, Ziraî Bünye ve Üretimi 1978-80; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim- İlgili Yıllar.

1970'lerde sulamada, gübrelemede, makine kullanımında kısıtlı olsa da sağlanan gelişmeye karşın, tarımsal ürünlerde de belirgin verim artışları görülmez. Bu olgu, 1980'lerin başında bile tarımda geriliğin sürmekte olduğunun bir kanıtıdır. İl'de verimi Türkiye genelini aşan ürünler yalnızca tütün ve nohuttur. En temel ürün durumunda olan buğdayda bile verim, Türkiye ortalamasının çok altındadır.

Muş, Türkiye'de buğday veriminin en düşük olduğu illerden biridir. 1950'de Muş'ta hektardan 993 kg buğday alınmıştır. Bu miktar 1970'lerin sonuna değin hektarda 1 000 kg'ı aşamamış ve yıldan yıla önemli dalgalanmalar göstermiştir. 1970'lerin sonunda Muş'ta hektar başına 1 043 kg buğday alınmıştır. Aynı yıllarda Türkiye ortalaması 1 829 kg'dır.

Arpa verimi de benzer biçimde düşüktür ve zaman içinde çok az artmıştır. 1950'de hektarda 1 134 kg olan arpa verimi 1970'lerin sonunda 1 389 kg'a çıkmıştır. Buna göre artış ancak % 22,5 oranındadır. Aynı yıllar arasında Türkiye genelinde arpa verimi % 69,4 artarak, 1970'lerin sonunda hektarda 1 865 kg'a çıkmıştır.

Tablo 12: Muş ve Türkiye'de Ana Ürünlerde Verim (kg/ha) ve Artış Oranı (%)

Ürün Türü		1950	1978-79-80 Ortalaması	Artış Oranı
	Muş	993	1 043	5,01
	Türkiye	770	1 829	137,5
Arpa	Muş	1 134	1 389	22,5
	Türkiye	1 101	1 865	69,4
Nohut	Muş	512	1 590	210,5
	Türkiye	677	1 160	71,3
Şeker Pancarı	Muş	1 167	11 542	889,0
	Türkiye	17 429	29 859	71,3
Tütün	Muş	839	1 536	83,1
	Türkiye	634	975	61,5

Kaynak: DİE, 1950 Ziraat Sayımı Neticeleri; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim- İlgili Yıllar.

İlde 1970'lerde nohut üretimi artar. Muş'ta baklagiller ekimi küçük bir alana yayılır. 1970'lerin sonunda İl'deki toplam baklagiller ekim alanı 2 500 hektarın biraz üzerindedir ve bu İl ekim alanının yalnızca % 1,4'ünü kaplar. İlde ekilen baklagillerden en önemli olanı nohuttur. Nohut ekimi. 1970'lerin son yıllarında biraz önem kazanmıştır. Bu yıllarda. İlde 1 200 hektara yakın alanda nohut ekilmiştir. Muş'ta 1950'de 800 ton dolayında olan baklagiller üretimi 1970'lerin sonunda 3 100 tonu aşar. Bu artışa karşın, İl baklagiller üretiminin Türkiye içindeki payı çok düşüktür. Söz konusu, pay 1970'lerin sonunda. % 0,4 olmuştur. İlde en çok üretilen baklagil türleri nohut ve fasulyedir. Baklagil üretiminin en çok olduğu İlçe Malazgirt'tir. Nohut verimi ülke ortalamasından yüksektir. 1950 ile 1970'lerin sonu arasında nohut verimi % 211 oranında artarak, hektarda 1590 kg'a çıkmıştır. 1970'lerin sonunda nohut verimi Türkiye genelinde hektarda 1 160 kg'dır.

Tütün ve şeker pancarı ise Muş üreticisinin pazarla ilişkisini sağlayan ana bitkisel ürünlerdir. 1970'lerin ikinci yarısında tütün ve pancar üretimindeki artışa bağlı olarak, sanayi bitkileri üretimi önem kazanmaya başlar. Ancak, İl'de yetiştirilen hiçbir ürünün Türkiye içindeki payı % 1'den büyük değildir. 1970'lerin başına değin çok küçük bir alan kaplayan tütün ekimi, bu yıllarda yaygınlaşmış ve 1977'de 2 700 hektarı aşmıştır. 1978'de 1 800 hektara düşen tütün ekimi 1979'da yalnızca 436 hektar olarak gerçekleşmiş, 1980'de ise 1 100 hektara yükselmiştir. 1970'lerin sonunda il ekim alanının % 0,6'sı tütün ekimine ayrılmıştır. Bu yıllarda İl tütün ekim alanının Türkiye içindeki payı ise % 0,5 kadardır.

Şeker pancarı ekimi 1970'lerin ikinci yarısında yaygınlaşmıştır. 1975'te 750 hektar olan şeker pancarı ekim alanı 1976'da 2 500 hektar dolayına, 1978'de ise yaklaşık 6 500 hektara çıkmıştır. 1979 ve 1980'de ise şeker pancarı ekilen alan 5 800 hektarın altında kalmıştır. Muş Şeker Fabrikası'nın 1983'te üretime geçmesi, bu ürünün ekimini

daha da yaygınlaştıracaktır. 1970'lerin sonunda pancar ekilen alanın İl ekim alanı içindeki payı % 3,2, Türkiye içindeki payı ise % 2,2'dir.

1970'lerin başında Muş'un tütün üretimi yalnızca 200 ton kadardır. İl tütün üretimi ilk kez 1975'te 1 000 tonu aşmış ve yaklaşık 1 300 ton olarak gerçekleşmiştir. 1976'da 2 000, 1977'de 3. 000 tonun üstüne çıkmıştır. 1978'de 2 500 ton olan tütün üretimi, 1979'da ani bir düşüşle 500 tona inmiştir. 1980'de yeniden 2 000 tonun üstüne çıkmıştır. Üretim artışına karşın, ilin Türkiye tütün üretimi içindeki payı düşüktür. Bu pay 1970'lerin sonunda % 0,7'nin biraz üzerindedir.

Muş'ta şeker pancarı üretimi 1950'lerde başlamış, ancak, ekonomik bir önem kazanması, 1970'lerin ikinci yansında olmuştur. 1950'de yalnızca 7 ton olan il şeker pancarı üretimi 1958'de 2 000 ton, 1960'ta ise 10 000 ton dolayına çıkmıştır. Bu yıllarda üretilen şeker pancarını ilde işleyecek bir fabrika olmadığı için, ürün komşu illere yollanıyordu. Şeker pancarı üretimi, 1960'ların sonları ve 1970'lerin başında bir miktar düşmüş, 1970'lerin ikinci yansında ise yeniden canlanmıştır. 1974'te, 1960'ların başındaki düzeyine yeniden ulaşan şeker pancarı üretimi, 1975'te ilk kez 10 000 tonu aşarak 11 700 tona yaklaşmış, daha sonraki yıllarda artışını sürdürerek, 1979'da 100 000 tona yaklaşmıştır. Ancak, 1980 rekoltesi çok düşük düzeyde gerçekleşmiş ve 21000 ton kadar ürün alınabilmiştir. Şeker pancarı üretiminin 1983'te üretime geçen Muş Şeker Fabrikası nedeniyle daha da artması beklenir.

Üretim artışına karşın İl şeker pancarı üretiminin Türkiye içindeki payının düşük olduğunu belirtmek gerekir. 1970'lerin sonunda bu pay % 0,8 dolayında olmuştur. Muş'ta şeker pancarı en çok Merkez İlçe ve Bulanık'ta üretilir.

İl'de verimi Türkiye ortalamasının üzerinde olan öteki bitki tütündür. 1970'lerin sonunda İl tütün verimi hektar başına 1 536 kg'dır ve aynı yıllarda 975 kg olan Türkiye ortalamasının bir hayli üzerindedir. Üretimi 1970'lerin ikinci yarısında yaygınlaşan şeker pancarının verimi de Muş'ta çok düşüktür. 1970'lerin başında hektarda 20 123 kg olan pancar verimi, 1970'lerin ikinci yarısında önemli ölçüde düşmüş ve 1970'lerin sonunda 11 542 kg olarak gerçekleşmiştir. Muş, buğdayda olduğu gibi pancarda da verimin en düşük olduğu illerden biridir. 1970'lerin sonunda hektar başına şeker pancarı verimi Türkiye genelinde ise 29 859 kg olarak gerçekleşmiştir.

Muş'ta çok sınırlı olan sebzeçilik akarsu boylarında yerel gereksinimi karşılamak için yapılır. 1980'de ilde sebze yetiştirilen alan 1 600 hektarın biraz üzerindedir ve aynı yıl toplam 37 750 ton sebze elde edilmiştir. En çok yetiştirilen sebze ise lahanadır. Muş'ta kavun ve karpuz üretimi de önem taşır.

Vadilerin arasında yer alan mikro klimalarda meyvecilik yapılırsa da, bu faaliyet ekonomik bir önem taşımaz. İlde vadilerin tabanlarında yer yer meyveciliğe elverişli mikro klimaların bulunmasına karşın meyvecilik gelişmemiştir. Meyveciliği özendirmek için Alparslan Devlet Üretme Çiftliği'nde yetiştirilen fidanlar üreticilere dağıtılmaktadır. Ancak, meyvecilik ekonomik değer taşıyan bir etkinlik olmaktan çok uzaktır. Meyvecilik, pazar için değil, tüketim amacıyla yapılır. 1980'de İl bağ alanı ise yalnızca 170 hektardır.

İl toprakları orman örtüsü bakımından çok fakirdir. İl tarımın en önemsiz kolu ormancılıktır. Muş'ta ormancılık tarımın en önemsiz koludur. Güneydoğu Toros Dağları'nın uzantıları üzerine yayılmış olan Muş'ta, dağlar eski çağlarda gür ormanlarla kaplıdır. Başboş otlatma ve olumsuz insan etkileri sonucu, bu ormanların büyük bölümü çıplaklaşmıştır.

1980 Orman Envanteri 'ne göre, Muş'un orman alanı yaklaşık 78 000 hektar olup il alanının % 9,5'ini kaplamaktadır. Türkiye ortalaması ise bunun çok üzerinde ve % 26 dolayındadır. İlde ayrıca 19 500 hektar fundalık bulunmaktadır. Böylece, orman-funda alanı toplamı 97 500 hektara ulaşmakta ve il alanı içindeki payı % 11,9'a çıkmaktadır. Ormanların % 2,6'sı normal koru, % 1,9'u bozuk koru, % 93'ü normal baltalık ve % 2,5'u bozuk baltalıktır.

Baltalık ormanları genellikle meşe ağaçlarından oluşmaktadır. Meşe ağaçlarından oluşan koru ormanları, genel orman alanının çok küçük bir bölümünü meydana getirmekle birlikte, bu koruların yarından fazlası oldukça yüksek verimlidir. Bu korularda yılda ortalama 6 000 m³ dolayında hacim büyümesi olmaktadır.

İl ormanları daha çok baltalık açısından önem taşımaktadır. Baltalık işletmelerinin çok büyük bölümü verimli işletmelerdir ve yılda ortalama 52 000 ster (İster 0,750 m³) hacim büyümesi yapmaktadır. Hacim büyümesinin tümü yakacak odun olarak ormandan çıkartılmakta ve yörede kullanılmaktadır. Üretilen yakacak odun 6861 sayılı Orman Yasasının ilgili maddesine göre, maliyet tutarına yakın bir fiyat karşılığında, önce orman köylülerine satılmakta, daha sonra köylü üreticiler tarafından pazara sunulmaktadır.

Orman Bakanlığı'nın 1973 verilerine göre, Muş'ta orman içinde bulunan 19 köyde 8 400 kadar, orman bitişiğinde bulunan 27 köyde ise 15 500 dolayında olmak üzere, toplam 46 köyde 23 900 kişi yaşamaktadır. Ormancılık

Araştırma Enstitüsü'nün 1976'da sonuçlanan incelemeleri ise, orman köylerinde yaşayan faal nüfusun ancak % 2,4'ünün taşıma işlerinde mevsimlik olarak çalıştırılabileceğini göstermiştir.

Muş'ta ormanlık alanlarda yaşayan köylü nüfus fazla olmadığı için, kişi başına düşen baltalık alan oldukça yüksektir. 1980 verilerinde orman köylerinde kişi başına 3,1 hektar baltalık alan düşmektedir. Muş'ta ağaçlandırma, orman köylerini kalkındırma ve yol yapım çalışmaları çok yetersiz düzeydedir. Ağaçlandırma çalışmalarına 1970'lerin sonlarına doğru ağırlık verilmeye başlanmıştır. 1938'den 1977 sonuna değin ilde yalnızca 21 hektar alan ağaçlandırılabilmiştir. Ağaçlandırma için gereksinim duyulan fidanlar, 1958'de kurulan ve 3 milyon fidan kapasiteli Muş Fidanlık Müdürlüğü'nden sağlanmaktadır. 170 dekar alanda çalışmalarını sürdüren Muş Fidanlık Müdürlüğü, 1982'de 3 milyonun üzerinde ibrelili, 240 000 dolayında yapraklı fidan üretmiştir. İlde orman yolu yapımı, 1980'lerde canlanma içine girebilmiştir. 1982 sonuna değin 161 km orman yolu yapılmıştır.

Hayvancılığın il ekonomisindeki belirleyici yerine karşılık, hayvan ürünlerini işleyecek hemen hemen hiçbir tesisin olmayışı da, bu faaliyetin gelişmesine engel olmaktadır. Hayvancılık, Muş'ta tarımın en önemli koludur. Dahası, il ekonomisinin esasını hayvancılık oluşturur. Ziraat Bankası 1977-1978 verilerine göre il toplam tarımsal değerinin % 70'e yakınının hayvancılık kesimindedir. Muş, Türkiye'nin başlıca hayvancılık alanı olan Doğu Anadolu Bölgesi'nin ortalarında yer alır. Engebeli il toprakları, tarla tarımını yer yer engellediği için, hayvancılık geniş kitlelerin tek geçim kaynağı olarak belirir. Belirli yörelerde hayvancılık ikinci uğraş olarak da çok önemlidir. Hayvancılık bölge genelinde olduğu gibi, Muş'ta da geleneksel bir özellik taşır. Hayvancılık esas olarak mera hayvancılığı biçimindedir. Yoğun otlatma ve bakımsızlığa bağlı olarak meralarda verim çok düşmüştür. Hayvancılığa geri yöntemler egemendir. Besi hayvancılığına geçişin ilk adımları 1970'lerde atılmışsa da çok yetersiz kalmıştır. Yem yetersizliği yüzünden sürü sahipleri hayvanlarını ilkbaharda erkenden meraya salar. Kışın ahırlarda ve ağıllarda yapılan besleme ise çok yetersizdir. Geri yöntemler yalnızca hayvan yetiştiriciliği ile sınırlı kalmaz. Yetiştirilen hayvanların pazarlanması, taşınması, tüketim merkezlerine ulaştırılması da geri yöntemlerle yapılır. Bu yöntemler hem ciddi üretim kayıplarına yol açar hem de üreticinin emeğinin değerini bulamamasına neden olur.

Yeterli beslenme olanaklarından yoksun olan hayvanların verimi doğal olarak çok düşüktür. Zaten ilde hayvancılık, hayvansal ürün üretimi amacıyla değil, hayvanların canlı olarak satılması amacıyla yapılır, Hayvansal ürünleri işleyen sanayilerin gelişmediği, Et ve Balık Kurumu'nun bir kombinasyonunun olmadığı ilde, yetiştirilen küçükbaş hayvanların nakli ve pazarlanması da ilkel yöntemlerle yapılır. Muş büyük bir üretim merkezi olmasına karşın canlı hayvan pazarlamasında Gaziantep, Van, Erzurum, Elazığ vb. gibi merkezlere bağımlıdır. 1980'lerin başında ilden en çok Gaziantep'e ve Tatvan'a canlı hayvan yolları, öte yandan bu hayvancılık merkezinde hayvansal ürünler üretimi çok yetersizdir.

Mera alanları köylerin ortak mülküdür. Ancak, hayvan yetiştiricilerinin her biri bu araziden en üst düzeyde yararlanmaya çalışır. Büyük sürü sahipleri çeşitli ilişkilerine dayanarak, meraları kendi çıkarları için kullanmaya çalışırlar. Muş'ta 1950'de 127.000'e yaklaşan sığır sayısı, düzenli bir biçimde artarak. 1960'ta 158 000'i aşmış, 1980'de ise 464 000'e yaklaşmıştır. 1980'de Türkiye sığır varlığının % 2,9'u Muş'tadır.

Muş'ta çok sayıda manda da bulunur. Muş, Doğu Anadolu'da en çok manda beslenen illerden biridir. 1950'de 16 000 dolayında olan manda sayısı, 1960'ta 28 000'i, 1980'de ise 52 000'i aşmıştır. 1980'de ülke genelindeki manda varlığının % 5'inden biraz fazlası Muş'ta bulunur.

Muş, Hayvancılığı Geliştirme Projeleri Genel Müdürlüğü'nce (HAY-GEP) uygulanan 5 büyük projeden dördüncüsünün kapsamına girmiştir. 1979'da uygulamasına başlanan ve 5 yıl sürecek olan proje, öteki kimi illerdeki ilçelerin yanı sıra Muş'un ilçelerinde de uygulanmaktadır. Muş, Türkiye'de koyun yetiştiriciliğinin en yoğun olarak yapıldığı illerden biridir. İlde özellikle mor karaman ırkı koyun yetiştirilir. İlkel yöntemlerin egemen olduğu bu uğraşta, koyun esas olarak eti için yetiştirilir ve il dışına satılır. Et, süt ve yapağı verimi düşüktür. Ortalama yapağı verimi 1 kg'dır. Türkiye genelinde ortalama yapağı veriminin 1,3-1,5 kg, olduğuna göre ilin yapağı veriminin çok düşük olduğu ortaya çıkar.

Tablo 13: 1960-1980 Arasında Muş'ta Hayvansal Ürünlerin Üretim ve % Değerleri

Hayvansal Ürünler	1960		1970		1980	
	Üretim	%	Üretim	%	Üretim	%
Toplam Süt	48.819	1,16	72.645	1,69	152.610	2,77
Koyun Sütü	7.240	0,82	9.955	1,16	18.275	1,55
İnek Sütü	30.870	1,38	49.585	1,94	109.325	3,20
Manda Sütü	7.780	3,02	9.610	3,44	19.900	7,27
Yapağı	440	0,93	695	1,47	1.215	1,98
Kıl	91	0,88	130	1,47	185	1,99
Bal	31	0,32	144	0,97	189	0,75
Tavuk Yumurtası	8.000.000	0,60	4.380.354	0,23	5.743.000	0,14
Toplam Et			367	0,18	470	0,23
Koyun Eti			105	0,13	160	0,24
Sığır Eti			180	0,08	80	0,07
Kıl Keçisi Eti			175	0,78	225	1,36
Köyün Derisi			11.960	0,15	15.780	0,23
Kıl Keçisi Derisi			16.375	0,93	17.920	1,40

Kaynak: DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1960-1962; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1970-1972; DİE, Zirai Bünye ve İstihsal 1979-1981; DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar.

İlde, koyun başına süt verimi 32 kg dolayındadır. Kıvrıkcık koyunun yılda ortalama 60-90 kg süt verdiği düşünülürse, Muş'ta koyun sütü veriminin de çok düşük olduğu görülür. Muş'ta koyun sayısı düzenli olarak artmış, 1950'de ilde 252 000 dolayında koyun varken, bu sayı 1960'ta 452 000, 1980'de ise 1 milyon 132 bin dolayına çıkmıştır. 1980'de ülkedeki toplam koyunların ise % 23'ü Muş'ta bulunur. Muş'ta sığır da çok beslenir. Sığırda egemen ırk Doğu Anadolu kırmızısıdır. Kars yöresinden gelen göçmenlerin getirdiği zavot ırkı sığırlar da oldukça yaygındır. 1970'lerin başında, özellikle Alparslan Devlet Üretim Çiftliği'nin çabaları ile montofon ve İsviçre esmeri ırkları ile melezleme çalışmalarına geçilmiştir. Ancak, bu çalışmalar henüz başlangıç aşamasındadır. TSKB'nin 1970'lerin sonundaki verilerine göre ildeki sığırların ancak % 5 kadarı kültür ırkına çevrilebilmiştir.

Muş'ta inek süt verimi düşüktür. Bu verim 1980'de inek başına yılda 630 kg'dır. Aynı yıl Türkiye genelinde ortalama süt veriminin 575 kg olduğu göz önüne alınırsa, Muş'ta inek sütü veriminin Türkiye ortalamasının biraz üzerinde olduğu görülür. Bununla birlikte, safkan kültür ırklarından Türkiye'de yılda 3 000-5 000 kg süt alındığı düşünülürse, ilde genel olarak inek sütü veriminin düşüklüğü ortaya çıkar.

Muş'ta et üretimi çok sınırlıdır. İlde yetiştirilen hayvanların büyük çoğunluğu canlı olarak il dışına satıldığı için ilde çok az et üretilir. 1970'te ancak 370 tona yaklaşan et üretimi, 1980'de 470 tona çıkar. Bu yılda, il et üretiminin Türkiye içindeki payı % 0,2'nin biraz üzerindedir.

Et ve Balık Kurumu'nun 1982'de açmayı tasarladığı kombinanın bazı binaları yapılmıştır. Kombinanın yıllık kesim kapasitesi 45 000 büyük baş-ve 360 000 küçükbaş hayvan olarak tasarlanmıştır. İl toplam süt üretimi 1960'ta yaklaşık 49 000 ton iken, 1980'de 153 000 tona yaklaşmıştır. 1980'de il süt üretiminin Türkiye içindeki payı % 2,8'e yakındır. Toplam süt üretiminin büyük bölümünü inek sütü oluşturmakta, bunu manda sütü ve koyun sütü izlemektedir. 1980'de 109 000 ton inek, 20 000 ton kadar manda ve 18 000 ton dolayında koyun sütü elde edilmiştir. Aynı yıl, ilde üretilen manda sütünün Türkiye içindeki payı % 7,3, inek sütünün payı % 3,2 ve koyun sütünün payı % 1,6 olmuştur.

İlde üretilen sütün önemli bölümü, dışardan gelen tüccarlarca alınır ve peynir vb. yapımında kullanılır. 1983 başında Muş'ta süt işleme tesisi olarak yalnızca Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'nun bir fabrikası bulunur. Bu tesisin yıllık kapasitesi 6000 ton çiğ süt işleme ve 3 600 ton teleme peyniri ile 600 ton yoğurt üretimidir. Ancak, tesis 1978'de yalnızca 560 ton çiğ süt alımı yapmıştır. 1980'lerin başında Muş'ta özel kesime ait süt işleme tesisi bulunmaz.

Öteki hayvansal ürünlerden yapağı ve kıl hayvancılığının önde gelen ürünleri arasındadır. 1980'de ilde 1 215 ton yapağı ve 185 ton kıl üretilmiştir. Aynı yıl her iki ürünün Türkiye içindeki payları % 2'ye yakın olmuştur.

Muş'ta gübre kullanımı son derece azdır. Gübre kullanımı şeker pancarı üretimiyle birlikte, 1970'lerin ikinci yarısında biraz yaygınlaşmışsa da, yetersizdir. Bunda, hem üretilen ürünlerin türleri hem de üreticilerin büyük çoğunluğunun düşük gelirli olması etkilidir. Zengin hayvan varlığı nedeniyle, doğal gübre bol ise de, elde edilen doğal gübre bitkisel üretimden çok ısınmak için kullanılmaktadır.

Muş'ta 1965'te yalnızca 200 ton, 1970'de ise 525 ton yapay gübre kullanılmıştır. Bu miktar daha sonra artmış olmakla birlikte Muş yine de ülkede yapay gübre kullanımının en az olduğu illerden biridir. İl'de, 1965-1980 döneminde belirli yıllarda kullanılan yapay gübre miktarı (ton olarak) tabloda yer almaktadır. 1979'da doruğuna

çıkan yapay gübre tüketimi hükümetin gübre sübvansiyonunu kaldırması üzerine, 1980’de ülke genelinde olduğu gibi ilde de düşmüştür. 1984 yılında hektar başına 47 Kg gübre kullanılır.

Tablo 14: Muş’ta Gübre Kullanımı

Yıllar	Azotlu	Fosforlu	Potastı	Toplam
1965	130	70		200
1970	375		150	525
1975	950	1300		2 750
1976	4 900	6 600	100	11 600
1977	7 200	7900	50	15 150
1978	9 800	9200		19 000
1979	9 850	12 600	100	22 550
1980	6 000	2 300		8 300

Kaynak: DİE, Tarımsal Yapı ve Üretim-İlgili Yıllar.

Muş, su kaynakları bakımından oldukça zengindir. Başlıca su kaynakları akarsulardır. Ancak, gerekli sulama tesisleri yapılmadığından bu kaynaklardan çok az yararlanılabilmektedir. 1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi’ne göre, Muş’taki toplam 372 köyden 233’ünün sulama suyu kaynağı vardır. Bu köylerden 16’sı barajdan, 180’i akarsulardan, 14’ü kuyulardan, 7’si artezyenden ve 16’sı öteki kaynaklardan yararlanmaktadır.

İlde sulama çalışmaları 1970’lerde başlamış, 1980’lerin başında hızlanmıştır. Bu gelişmede, 1970’lerin sonunda şeker pancarı tarımına geçiş de etkili olmuştur. DSİ, 1970’lerde çeşitli sulama kanalları yapmıştır. 1983 başında Merkez İlçe’de 11 200 hektar, Bulanık’ta 4 900 hektar, Varto’da 4 100 hektar, Malazgirt’te 225 hektar olmak üzere 20 000 hektarı aşkın alan devlet eliyle sulamaya açılmıştır. Aynı yıl, 26 000 hektar alanda da halk sulaması yapılır. Böylece, toplam sulanan alan 46 000 hektarı aşar. Ekonomik açıdan Muş’ta 33869 ha sulanabilir arazi vardır. 1984 yılında 13060, 1988 yılında 16810 ha alan DSİ tarafından sulanabilir hale getirilir. İlde sulanabilir arazi % 49,63 oranında ilave edilmiştir. KÖY Hizmetleri’nin sulanabilir arazi alanı 1984’te 15481, 1988’de 18403 hektar % 54,34 oranında sağlanır.

İlde sulama kadar önemli bir başka konu da drenajdır. Drenaj çalışmalarının yetersizliği nedeniyle, taşkınlar topraklara ve ürünlere büyük zarar vermektedir. Muş Ovası’nın büyük bölümü bu nedenle kullanılamamaktadır.

İlde tarımsal mücadele devlet mücadelesi ya da devlet yardımı ve halk mücadelesi olmak üzere iki kanaldan yürütülmektedir. 1982’de tarla faresine karşı 2 150 hektarda, çekirgeye karşı 1 200 hektarda, süneye karşı 280 hektarda devlet yardımı ile mücadele edilmiştir. Aynı yıl, halk eliyle 340 hektarda yonca, 110 hektarda tütünde mavi küf ve 260 hektarda yine tütünde yaprak biti mücadelesi yapılmıştır.

Doğal koşullara bağımlılığın ağır bastığı Muş’ta, 1970’lere gelinceye değin tarımda makineleşme çok sınırlı kalmıştır. Gerçi Türkiye genelinde olduğu gibi Muş’ta 1950’lerde birtakım modern tarım araçlarının kullanımı bir miktar artmıştır, ama bu alanda ciddi bir atılım ancak 1970’lerde gerçekleşmiştir.

1970’lere değin ilde hemen hemen yalnızca tahıllar üretilir. Geçimlik düzeyde yapılan tahıl üretimi makine kullanımını gerektirmez. Ayrıca, toprakların engebeli yapısı, makine kullanımı da güçleştirir. Üreticilerin pazarla ilişkilerinin sınırlılığı ve gelirlerinin düşüklüğü de, herhangi bir teknolojik yatırım yapmalarını engeller. 1970’lerde tütün ve şeker pancarı üretiminin gelişmesiyle pazarla ilişkileri güçlenen üreticilerin en azından bir bölümü yatırım yapmaya yönelir. Bu yatırım çoğunlukla traktör alma biçimindedir. Giderek öteki tarım araçlarının kullanımı da artar. Ancak, 1970’lerde sağlanan sınırlı verim artışı, söz konusu kullanımın yeterliliği ve niteliği hakkında soru işaretleri uyandırmaktadır. Ayrıca makine kullanımı yaygınlaşsa bile su, gübre, ilaç gibi girdiler düşük düzeyde kullanıldığı için verim artışının fazla olamayacağını da eklemek gerekir.

1950’de Muş’ta yalnızca 8 traktör vardır. Aynı yıl, Türkiye’deki toplam traktör sayısı ise 9 905’tir. 1957 yılında ilde 38 adet biçerdöver ve 88 adet traktör yer alır. 1959’da ise ilin traktör sayısı 112’ye, 1970’te 895’e, 1975’te 905’e yükselir. 1970’lerin ikinci yarısında traktör kullanımı hızla yaygınlaşır. 1977’de 1 729 olan traktör varlığı, 1980’de 2 458’e ulaşır. 1980’de ülkedeki her 1 000 traktörden yaklaşık 6’sı Muş’ta bulunur.

İl 1970’lerde, traktör dışındaki modern tarım araçlarının sayısı da, önemli ölçüde artar. 1970-1980 döneminde, harman makinesi sayısı 114’ten 1 420’ye, motopomp sayısı 123’ten 2 138’e, mibzer sayısı 235’ten 2 217’ye çıkar. Bu arada geleneksel tarım araçları önemli ölçüde düşer. Bu düşüş, dövende % 61, karasabanda % 72, hayvan pulluğunda % 85 dolayındır. İlde 1983’te traktör başına ekili alan % 47,99’dur. 1983’te traktör sayısının 1973’e oranında 4,3 oranında bir artış olur.

Muş, Doğu Anadolu Bölgesindeki pek çok il gibi, toprak dağılımının eşitsiz olduğu bir ildir. Toprak dağılımı, Türkiye genelinde de eşitsizdir, ancak Muş’taki dağılım ülke geneline göre daha dengesizdir. İldeki işletmelerin çok büyük bölümünü küçük, hatta cüce denebilecek işletmeler oluşturmaktadır. Ancak, bu işletmelerin toprak

miktarı bir hayli azdır. Buna karşın, az sayıdaki büyük işletme oldukça geniş topraklara sahiptir. 1970'te İl'de 1 000 dekardan büyük 64 işletme bulunur. Bu işletmeler, aynı yıl İl'deki toplam işletmelerin ancak % 0,3'ünü oluşturdukları halde, ekili toprakların % 7'sini elinde bulundurur. İl'in tümüyle pazara açılmış olmayışı, geleneksel ilişkileri beslerken, söz konusu geleneksel ilişkiler de, bir yandan pazara açılmayı güçleştirmektedir. Gerçi, marabalık vb. kişisel bağımlılık ilişkilerine dayanan çalışma biçimleri, 1970'lerde özellikle ovalık kesimlerde traktörün yaygınlaşması ve pazarla ilişkilerin görece artması sonucunda ortadan kalkmıştır. Ancak bu tür kişisel bağımlılık ilişkilerinin başka biçimleri henüz tümüyle yok olmamıştır.

Tablo 15:İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı

	Muş		Türkiye	
	İşletmelerin tüm işletmelere oranı	İşletmelerce ekilen toprağın ekili toplam toprağa oranı	İşletmelerin tüm işletmelere oranı	İşletmelerce ekilen toprağın ekili toplam toprağa oranı
0-50 dekar	39,9	9,0	72,7	26,7
51-200 dekar	46,5	38,7	23,7	43,8
201-500 dekar	10,3	27,2	3,0	17,6
500-1000 dekar	3,0	18,1	0,5	6,5
1000+ dekar	0,3	7,0	0,1	5,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DİE, 1970 Yılı İşletme Büyüklüklerine Göre Toprak Dağılımı.

1970 Tarım Sayımı verilerine göre, Muş'taki tarımsal işletmelerin % 39,9'u 50 dekardan küçük toprakları işler. Bu işletmelerin ildeki toplam ekili topraklar içindeki payı ancak % 9'dur. 51-200 dekar büyüklüğündeki işletmeler ise tüm işletmelerin % 46,5'ini oluştururken, ekili toprakların % 38,7'sine sahiptir. 201-500 dekarlık işletmelerin toplam işletmeler içindeki payı % 10,3, ekili topraktaki payı % 27,2'dir. Başka bir deyişle, orta büyüklükteki işletmeler olarak nitelenebilecek bu grubun, toprakta oldukça ağırlıklı bir payı vardır.

İlde 501-1 000 dekar genişliğindeki işletmelerin toplam işletmelere oranı % 3 gibi düşük bir düzeyde iken, bu grup ekili toprakların % 18,1 gibi önemli bir bölümünü işler. 1 000 dekardan büyük 64 işletme ise ekili toprakların % 7'sine sahiptir. Bu işletmelerden 15'i 2 500-5 000 dekar genişliğinde, 6'sı ise 5 000 dekardan da büyüktür.

İl'de pazar için üretilen ürünlerin sınırlı olması nedeniyle, tarım işçisi kullanımı azdır. Ancak şeker pancarı tarımında yaygın bir kullanım söz konusudur. Buna karşın, Muş'tan her yıl il dışına çok sayıda mevsimlik işçi gitmektedir. 1976 DİE Köy Genel Bilgi Anketi'ne göre ilin toplam 372 köyünden yalnızca 44'ü dışarıdan tarım işçisi alır, 96'sı dışarıya tarım işçisi, 174'ü inşaat işçisi gönderiyordur. Topraksız ailelerin önemli bir bölümü, köylerde toprağı olup, kent ve kasabalarda oturanların topraklarında ortaklık ve kiracılıkla geçinmektedir.

1991 yılında ilde işlenen alan % 76,5, ekili dikili alan % 78,1, nadas alanı % 21, sebze ve çiçek alanı % 0,4, meyve sebze alanı % 0,2, daimi çayır ve mera % 22,4, işletme başına ortalama işlenen alan % 71,9'dur. Muş 1995 yılında tarım alanında ülkede 52. Sırada yer alır. İlde bitkilerin üretim değeri 3358255, canlı hayvanların değeri 8079910, hayvansal ürünler değeri 3546009 olma üzere toplam tarımsal üretim değeri 149984174 TL'dir. 1995 yılında İlde çalışanların % 84'6'sı tarımda, % 2,2'si sanayide ve % 2,2'si ticarete yer alır.

2000 yılında ilde Kırsal Nüfus Başına Tarımsal Üretim Değeri 734 milyon TL, Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye İçindeki Payı % 0,81'dir. 2013 yılı bitkisel üretim değerine göre il 296 milyon TL ile ülkede 65. Sırada yer alır. İl canlı hayvanlar değeri bakımından 1 146 milyon TL ile ülkede 13. sırada, hayvansal ürünler değeri 365 131 bin TL ile ülkede 13. sırada yer alır. 2016 yılında Muş'ta toplam işlenen tarım alanı ve uzun ömürlü bitkiler 260054 (hektar), toplam işlenen tarım alanı 259069 hektar, işlenen tarım alanı / Ekilen 212575 hektar, işlenen tarım alanı / Nadas 42815 hektar, işlenen tarım alanı / Sebze 3679 hektar, toplam uzun ömürlü bitkilerin alanı 985 hektar, uzun ömürlü bitkiler / Meyveler, içecek ve baharat bitkileri alanı 619 hektar, uzun ömürlü bitkiler / Bağ alanı 367 hektar ve yem bitkileri 68355 hektardır.

2016 yılında Muş'ta bitkisel üretim değeri 000 TL, canlı hayvanlar değeri 1696814 000 TL, hayvansal ürünler değeri 478759000 TL, kişi başına bitkisel üretim değeri 960 TL, kişi başına canlı hayvanlar değeri 4174 TL ve kişi başına hayvansal ürünler değeri 1178 TL'dir. 2016 yılında Muş'ta tahıllar ve diğer bitkisel ürünlerin hasat edilen alanına ve üretim miktarına bakıldığında şeklinde toplam 212605 hektar ve 2215302 ton'dur. Bunun içinde işlenmemiş tütün 241 hektar/340 ton, patates, kuru baklagiller, yenilebilir kök ve yumrular 2604 hektar/6061 ton, saman ve ot (yem bitkileri) 68355 hektar/1619732 ton, şeker imalatında kullanılan bitkiler (şeker pancarı) 7640 hektar/ 352031 ton, tahıllar 130724 hektar/231431 ton ve yağlı tohumlar 3042 hektar/ 5707 ton alan ve üretime sahiptir. 2016 yılında ilde 38602 baş dana ve buzağı: erkek, 37796 baş dana ve buzağı: dişi, 31129, 31129 baş osun: 1-2 yaş, 36413 baş Düve: 1-2 yaş, 131349 baş inek: 2 yaş ve üzeri, 19491 baş boğa ve öküz: 2 yaş ve üzeri, manda baş 7435, koyun baş 832511, keçi baş 188631, 5866 baş at, katır ve eşek ve 452929 baş kümes hayvanları yer alır. 2016 yılında ilde hayvansal ürün olarak 296080 ton inek sütü, 3035 ton manda sütü, 32549 ton koyun sütü,

9565 ton keçi sütü ve 505 ton bal elde edilir. 2016 yılında ilde 6636 pulluk, 1389 ekim makinesi, 2142 gübre dağıtma makinesi, 2445 su pompası, 25 sabit süt sağım tesisi, 127 seyyar süt sağım makinesi ve 9089 traktör yer alır.

SANAYİ GÖSTERGELERİ

Muş'ta sanayi gelişmemiştir. Muş'ta 1962 yılında devlete ait 23, özel 22 olmak üzere toplam 45 İş Kanununa göre işyeri bulunmaktadır. Muş'ta 1970'lerin ikinci yansına değin hiçbir sanayi kuruluşu yoktur. İldeki ilk sanayi yatırımları, ilin 1968'de Kalkınmada Öncelikli İller kapsamına alınmasından sonra 1970'lerin ikinci yarısında, Muş'ta kamu kesimince birkaç sanayi yatırımı yapılmış olmakla birlikte, bu ili Türkiye'nin sanayisi en az gelişmiş birkaç ilinden biri olma durumundan çıkarmaya yetmez.

Muş ili maden varlığı bakımından zengin değildir. İlde barit, çimento hammaddeleri ve tuz yatakları vardır. Merkez İlçe'deki barit yataklarının toplam rezervi 3 235 000 tondur. Bu damarlar özel teşebbüs tarafından işletilmektedir. Çimento hammaddeleri Merkez İlçe çevresindedir. Bir bölümü kalker, bir bölümü de kil olan ve çimento üretimine elverişli nitelikli bu yatakların toplam rezervi 121 000 000 tondur. İlde bulunan bir başka maden ise Malazgirt çevresindeki tuzdur, Merkez İlçe'nin Bilir Köyü, Kumkilise ve Kızılağaç yörelerindedir.

İl merkezine 5-10 km uzaklıktaki Mongul, Terkerenk, Fertek ve Arak köylerinde, çimento hammaddelerinden olan ve 100 milyon tonu bulan kalker rezervleri vardır. İl merkezine 10 km uzaklıktaki Açmenik ve Örgönün köyleriyle, 15-20 km uzaklıktaki Azapkir Köyü dolaylarında ise, kil rezervleri bulunmaktadır. Tuz rezervleri Malazgirt İlçesi'nin Aktuzla Bucağı'nda ve Hınıs dolaylarındadır. İl'deki kamu girişimlerinden Aktuzla Tekel Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Yılda 8 000 ton tuz çıkartılan tuzlardan yaklaşık 7 800 ton kullanılabilir tuz sağlanır. Aynı kuruluşa bağlı olan Yaprak Tütün ve Bakımevinde yılda 2 600 ton yaprak tütün işlenebilmektedir. İl'de enerji gereksinimi 1940'tan beri Çar Deresi üzerindeki hidroelektrik santraldan karşılanmaktadır.

Muş İli'nde tarıma dayalı ye kapalı bir ekonominin egemen oluşu, yerel sermaye birikiminin ve ulaşım olanaklarının yetersizliği, devletin destekleme girişimlerinin etkisiz kalışı nedeniyle, sanayi güdük kalmış ve hemen hemen hiç gelişmemiştir. 1955'te demiryolunun Muş'a ulaşması ve ilin 1968'de "kalkınmada öncelikle iller" kapsamına alınması da önemli bir gelişme yaratamamıştır. 1970'lerden sonra kamuca yatırımlar yapılmışsa da, bunlar sanayinin geri kalmışlık düzeyini önemli ölçüde değiştirecek ölçekte ve nitelikte kuruluşlar olamamıştır.

Kimi kamu işyerlerinin açıldığı 1970'lere değin, il imalat sanayii işyerleri küçük ölçekli, tarıma dayalı ve yerel talebi karşılamaya yönelik niteliktedir. İmalat sanayiinin 1978'de il gayri safi hasılası içindeki payı % 1,3, Türkiye genelindeki payı ise on binde 2'dir. İllerin, imalat sanayiinin il gayri safi hasılası ve Türkiye imalat kesiminde yaratılan değer içindeki payına göre sıralanmasında Muş 51. sırada yer alır. 1980 Genel Nüfus Sayımı'na göre de Muş'ta, imalat sanayiinde toplam 1 787 kişi çalışır. Bunların il faal nüfusu içindeki payı yalnızca % 1,4'tür. 1980 Sanayi ve İşyerleri Sayımı'na göre İl'deki toplam 221 işyerinden 60'ı 1, 158'i ise 2-9 kişi çalıştırır. 10 kişiden fazla işçi çalıştıran yalnızca 3 kuruluş vardır. Büyük ölçekli kuruluşlardan ikisi gıda dalında yer alır. İşyeri sayısı açısından ise metal eşya ve makina imalat birinci, dokuma ikinci sırayı alıyor, bunları gıda ve orman ürünleri sanayi dalları izler.

Türkiye Süt Endüstrisi Kurumu'na bağlı olarak kurulan Muş Süt Fabrikası 1974'te işletmeye açılır. 1983'te 20 kişinin çalıştığı fabrikada yılda 420 ton kadar çiğ süt işlenerek 150 teneke beyazpeynir ve 3 ton kaşarpeyniri elde edilir. Kooperatifler birliğine bağlı olarak kurulan un fabrikasının kuruluş kapasitesi günde 70 ton olmasına karşılık 1983'te günde 3 vardiya çalışılarak ancak 24 ton un üretilir.

İlin en büyük sanayi tesisi 1983'te Üretime geçen Muş Şeker Fabrikası'dır. Yılda 36 000 ton pancar işleyerek 400 ton kristal şeker, 200 ton kuru küspe ve 150 ton melas üretme kapasitesi olan kuruluşa, 1983'te iki vardiyada 1 490 kişi çalışmaktadır.

İlde, 1983'te yapımı süren yatırımlar, Muş Yem Fabrikası'yla, Meyan Kökü Ekstrasyonu Fabrikası'dır. Yem Sanayii Genel Müdürlüğü'nün Varto İlçesi'ndeki bir yatırımı olan Muş Yem Fabrikası'nın yılda 16 000 ton yem üretmesi planlanmaktadır. Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'nin de aralarında olduğu çok ortaklı bir kuruluş olan Meyan Kökü Ekstrasyonu Fabrikası'nda ise yılda 2 000 ton meyan balıyla, 3 000 ton selüloz lifi elde edilmesi amaçlanmaktadır.

İl'deki barit yataklarından çıkartılan cevheri değerlendiren Emaş Endüstri Mineralleri AŞ, 95 ortağın katılımıyla kurulmuş ve 50 kişiye iş olanağı sağlamıştır. Fabrika, günde 60 ton barit cevheri işleyebilecek kapasitededir.

İl'deki el tezgâhlarında öteden beri bez, keçe, kilim ve bir tür tül dokunmaktadır. Bu tür dokumacılık özellikle köylerde yaygındır. Malazgirt İlçesi'nin kilim ve seccadeleri kolaylıkla alıcı bulmaktadır.

1980'lerin başında kentteki birkaç işletme, şeker, süt ve un fabrikalarıyla, yaprak tütün ve bakımevidir. Bu sanayi kuruluşları, kentte dağınık olarak yer alır. Organize sanayi bölgesi yoktur. İlk, 1964 imar planıyla kurulması öngörülen küçük sanayi sitesinin kuruluş çalışmaları 1983'te henüz başlamıştır. 1980'de ilde 10'dan çok işçi çalıştıran 3 fabrika vardır. Bunlar, Süt Endüstrisi Kurumunun çok düşük kapasiteyle çalışan Muş Süt Fabrikası, yaprak tütün evi, kooperatifler birliğine bağlı bir un fabrikasıdır. 1983'te Muş Şeker Fabrikası'nın da üretime geçmesiyle 10'dan çok işçi çalıştıran fabrika sayısı 4'e yükselir.

Tablo 16: Muş'ta Faal Nüfusun İşkollarına ve İşteki Yere Göre Dağılımı*(%)

İşkolları	Ücretli	İşveren	Kendi Hesabına	Ücretsiz Aile İşçisi	Bilinmeyen
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	4,9	0,1	32,3	62,6	
Maden Çıkarma	100,0				
İmalat Sanayii	28,8	2,5	63,3	5,4	
Elektrik, Gaz, Su	100,0				
İnşaat Sanayii	84,0	2	13,3	0,5	
Toptan, Perakende Ticaret, Lokanta ve Oteller	26,6	2,6	68,4	2,4	
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	49,8	0,5	47,8	1,9	
Mali Kurumlar, Sigorta vb İşler	86,7	3,8	9,5		
Toplum Hizmetleri ve Kişisel Hizmetler	95,9	0,1	3,8	0,2	
İyi Tanımlanmamış Faaliyetler	74,8	1,1	20,2	3,7	0,2

Kaynak: DİE, 1975 Yılı Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri.

1970'lerin başlarında yapılmıştır. 1955'te ilde imalat sanayii dalında yer alan; birkaç fırın, tamir atölyesi gibi küçük işyerlerinde çalışanların sayısı yalnızca 468 kişidir. Bunların, il faal nüfusu içinde binde 7 olan payı, 1965'te ancak binde 9'a, 1975'te de binde 10'a yükselir. 1970'lerin ikinci yarısında yapılan yatırımlarla da durumun fazla değişmediği, 1980'de imalat sanayisinde çalışanların payının ancak binde 14'e yükselmesinden anlaşılmaktadır. Ayrıca, yapılmakta olan sanayi kuruluşlarının bir kısmı, 1980'lerin ilk yıllarında üretime geçer. Bunlardan, 1983'te işletmeye açılan şeker fabrikası, ilin en büyük sanayi kuruluşudur. O yıl, fabrikada 1 490 kişi çalışmaktadır.

İnşaat, ilde bazı dönemlerde görece bir canlılık gösteren bir sektördür. 1950'lerin ikinci yarısında demiryolunun Muş Kenti'ne bağlanması ile istasyon çevresinde yeni konutlar yapılmaya başlar. Buna bağlı olarak, tarım dışı kesimler arasında en fazla iş olanağı inşaat kesiminde doğar. Ancak, ilde kentleşme sanayileşmenin harekete geçirdiği sürekli bir oluşum olmadığından, bu yıllarda canlanan konut talebi birkaç yıl sonra doygunluk noktasına ulaşır. 1955'te inşaat kesiminde çalışan 1 414 kişinin il faal nüfusu içindeki payı % 2,1'dir. 10 yıl sonra 1965'te ise bu kesimde çalışanların sayısı 844'e, il faal nüfusu içindeki payı da % 1'e geriler. 1966'da Varto depremi nedeniyle, çok sayıda binanın yıkılması yüzünden, konut yapımı yeniden hızlandıysa da, bu da geçici bir hareketlenir.

1975'te de inşaat kesiminde çalışanların, faal nüfus içindeki payı % 1'dir. 1975'ten sonra sanayi yatırımları ve sanayileşmeye koşut olarak, kentleşme ve yeni konut gereksinimi inşaat kesiminde çalışanların sayısında da görece büyük bir artış olmasına yol açar. 1980'de bu kesimde çalışanların faal nüfus içindeki payı % 2,6'ya yükselir. Sanayi gibi, ticaretin de gelişmediği ilde, 1980'de bu kesimde çalışanların sayısı 2 641 kişi, faal nüfus içindeki payları da % 2,1'dir. 1955'ten beri bu kesimde çok sınırlı bir gelişme olmuştur. Ticaret kesiminde çalışanların görece payı 1955'te binde 9 iken 1975'te binde 12 olmuştur.

İlde hizmetler kesimi hızla artan nüfusun gereksinim duyduğu yönetsel ve ticari etkinliklerdeki genişlemeye koşut olarak görece büyük bir gelişme göstermiştir. 1955 yılında bu kesimin faal nüfus içindeki payı % 1,7 iken, 1965'te % 3,1'e, 1975'te % 5,4'e, 1980'de ise % 7,7'ye yükselmiştir. Ancak, hizmetler kesiminin payında 1970'lerde görülen bu hızlı büyümede faal nüfusa ilişkin tanımlarda yapılan değişikliklerin yol açtığı yapay bir şişkinliğin de payı vardır. 1975'e değin askeri personel faal nüfusun işkollarına göre bölünüşünde "iyi tanımlanamayan faaliyetler" başlığı altında toplanmaktadır. 1975 ve 1980 sayımlarında ise askeri personelin "kamu idaresi ve savunma ile ilgili hizmetler" başlığı altında hizmetler kesimine alınması istatistiklerde hizmetler kesiminin hızla büyümesine neden olur. Muş'ta 1980'de hizmetler kesiminde çalışan 9 546 kişiden 6 143'ünü (% 64) sivil ve askeri kamu görevlileri oluşturur.

Tablo 17: Türkiye ve Muş'la Faal Nüfusun İşkollarına Göre- Dağılımı- (%)

İşkolları	1955		1965		1975	
	Türkiye	Muş	Türkiye	Muş	Türkiye	Muş
	12.205.272	68.366	13.557.860	83519	16 349 380	99 577
Tarım, Ormancılık, Avcılık ve Balıkçılık	77,4	90,4	71,9	89,5	64,1	89,5
Maden Çıkarma	0,5		0,6		0,7	
İmalat Sanayii	6,0	0,7	7,1	0,9	7,6	1,0
İnşaat Sanayii	1,6	2,1	2,6	1,0	2,7	1,0
Elektrik, Gaz, Su	0,1		0,2		0,1	
Ticaret, Lokanta, Otel, Mali Kurumlar, Sigorta vb	2,8	0,9	2,9	1,0	6,1	1,2
Ulaştırma, Haberleşme, Depolama	1,5	0,4	2,1	0,7	3,1	1,1
Toplum Hizmetleri, Kişisel Hizmetler.1	4,1	1,7	6,2	3,1	11,4	5,4
İyi Tanımlanmamış . Faaliyetler .	6,0	3,8	6,4	3,8	4,2	0,8
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DİE, 1955-1965-1975 Yılları Türkiye ve Muş'la Faal Nüfusun İşkollarına Göre- Dağılımı.

Muş'ta sanayi gelişkin değildir ve bu esimde küçük işletmeler egemendir. 1980'de İl'deki 221 işyerinden 60'ı 1, 158'i ise 2- 9 kişi çalıştırır. 10'dan fazla işçi çalıştıran sanayi kuruluşları, yalnızca Muş Süt Fabrikası, kooperatifler birliğine bağlı un fabrikası ve yaprak tütün evidir. Bu, imalat simindeki ücretli oranını düşüren bir etki yapmaktadır. 1980'de imalat sanayiinde çalışanların yalnızca % 60'ı ücretlidir. 1975'te ise 1980'de işletmeye açılan kuruluşların çoğu henüz yapılmakta olduğu için, imalat sanayiindeki ücretlilerin oranı çok daha düşük (% 28,8), buna karşılık, kendi hesabı için çalışanların payı (% 63,3) çok yüksekti. Bu dağılım ülke genelindeki tam tersidir. Çünkü, 1975'te ülke genelinde imalat kesiminde çalışanların % 63,5'i ücretli ve ancak % 25,5'i kendi hesabına çalışan konumundadır.

Bu denli keskin biçimde olmasa da, benzer bir durum ticaret kesimi için de geçerlidir. Muş'ta ticaret faaliyetleri, küçük perakende ticaretle, ilin başlıca tarım ürünü olan hayvanların pazarlanmasına dayalıdır. Hayvan ticareti birkaç celebden denetiminde yapılır. Bu yapının sonucu olarak, 1975'te ticaret kesiminde çalışanların yalnızca % 26,6'sı ücretli, % 68,4'ü ise kendi hesabına çalışan konumundadır. 1975-1980 arasında, bu yapı daha da belirginleşir. Söz konusu dönemde, özellikle Muş Kenti'nde yaşanan kentleşme hareketine koşut olarak, perakendeci tüccar sayısı artmış (1975'te 718 olan perakendeci tüccar sayısı, 1980'de 1 664'e yükselir), buna bağlı olarak, ticaret kesiminde çalışan ücretli oranı % 17,5'e düşerken, kendi hesabına çalışanların oranı % 70,1'e yükselir. Bu gelişme sonucunda, ticaret kesimindeki yardımcı aile bireylerinin oranı da arar ve 1975'te % 2,4'ten, 1980'de % 11'e yükselir.

İlde ücretlilerin yoğunlaştığı iki dal, inşaat ve hizmetlerdir. 1970'erin ikinci yarısında başlayan sanayi yatırımları nedeniyle, inşaat kesimi canlanmış ve bu kesimde çalışan faallerin sayısında önemli bir artış olmuştur. 1975'te bu kesimde faal olanların % 84'ü ücretli olarak çalışmaktadır. % 13,3'ü de kendi hesabına çalışan konumundadır. 1980'de ise, ücretli oranı daha da artar ve % 95'e çıkar. Kendi hesabına çalışanların payı ise % 2,6'ya düşer.

İlde hizmetler kesiminde çalışanların çoğunluğunu kamu görevlileri ve askeri personel oluşturduğu için, gerek 1975'te, gerek 1980'de bu kesimde çalışanlar arasında ücretlilerin oranı % 95'in üzerindedir. 1975'te, faal nüfusun mesleğe göre dağılımında, asıl mesleği çiftçi olanların oranı % 89'dur. Asıl mesleği çiftçi olanlar arasında erkeklerin oranı % 83,5, kadınların ise % 98'dir.

Tablo 18: Muş'ta Faal Nüfusun İşteki Yere Göre Dağılımı* (%)

Yıllar	Faaliyet	Faaliyet Nüfusu (bin)	İşveren	Ücretli	Aile İçinde Ücretsiz	Kendi Hesabına	Bilinmeyen
1955	Toplam	96,3		5,0	66,4	25,2	3,4
	Erkek	35,9		9,1	39,2	45,4	6,3
	Kadın	32,4		0,5	96,6	2,8	0,1
1975	Toplam	99,5	0,2	12,3	56,2	31,3	
	Erkek	61,4	0,2	18,2	35,5	46,1	
	Kadın	38,1		2,7	89,6	7,7	

Kaynak: DİE, 1955 ve 1975 Yılı Genel Nüfus Sayımı Verileri.

Süt Endüstri Kurumu 1974 yılında süt ve mamulleri fabrikasını kurar. Fabrika 8000 T/Y üretim kapasitesinde ve 800 T/Y % 10 üretim yapar. Fabrikada 13 kişi çalışır. İlde 1982 yılında Şeker Fabrikası kurulur. Fabrikanın şeker üretim kapasitesi 32 000 T/Y, üretilen 30 000 T/Y ve % 94 kapasite ile çalışır. Fabrika 2000 T/Y küspe üretim kapasitesine sahip ve 1850 T/Y % 83 kapasiteyle küspe üretir. Fabrika 434 kişi istihdam eder. 1984 25 işçiden fazla çalıştırılan sanayi kuruluşu % 0,10 oranındadır.

1985'te Yem Sanayi T.A.Ş. kurulur. Üretim kapasitesi 20 000 T/Y, tesisin fiili üretim kapasitesi 5000 T/Y ve kapasite kullanım oranı % 25 ve çalışan sayısı 24'tür. Muş'ta 1986 yılında verilen yatırım teşvik belgeleri 7, yatırım tutarı 2078 milyon TL, istihdam 557 kişi, 1987 yılında verilen yatırım teşvik belgeleri 1, yatırım tutarı 800

milyon TL., istihdam 80 kişi, 1988 yılında verilen yatırım teşvik belgeleri 2, yatırım tutarı 3526 milyon TL ve istihdam 170 kişidir. Muş-Tur A.Ş. 1986 yılında un mamulleri ile ilgili 5800 T/Y kapasiteli kurulu. İşletme 2500 Y/T % 45 oranında çalışır ve 8 kişi istihdam eder. 1987 yılında Kum Eleme Yıkama işletmesi 100 T/Y kapasitesinde 90 % 90 oranında faaliyet eder ve 10 kişi istihdam eder.

2000 yılında ilde toplam istihdam 172521 ve bunun 143960 kişi tarım, 2650 kişi sanayi, 3482 kişi inşaat, 22282 kişi hizmet alanında ve 144 kişi de iyi tanımlanmamış alanda çalışır. 2002 yılında Muş'ta işyeri sayıları ile istihdamları. İmalat sanayinde 245/996, elektrik gaz ve su 37/311, inşaat 39/127, toptan ve parkende 1926/3326, otel lokanta ve kahvehane 238/724, ulaştırma, depolama ve haberleşme 524./1208 mali aracı kuruluşları 17/133, Gayrimenkul kiralama 60/600, eğitim 11/127, sağlık 48/77, diğerleri 99/209 olmak üzere toplam 3245 işletmede 7838 kişi yer alır. 2000 yılında ilde Organize Sanayi Bölgesi Parsel Sayısı 56 adet,, Küçük Sanayi Siteleri İşyeri Sayısı 143 adet, İmalat Sanayii İşyeri Sayısı 2 adettir.

İşletme birim büyüklüğü 1-9 kişi / Yerel birim sayısı 3182, Yerel birim büyüklüğü 1-9 kişi / İstihdam 5602, Yerel birim büyüklüğü 10-49 kişi / Yerel birim sayısı 57, birim büyüklüğü 50-150 kişi / Yerel birim sayısı 3, birim büyüklüğü 151-251 kişi / Yerel birim sayısı 2, birim büyüklüğü 251'den fazla kişi / Yerel birim sayısı 1 adettir. 2002 yılında ilde Küçük sanayi sitesi / Yerel birim sayısı 117, Küçük sanayi sitesi / İstihdam 237, İş Merkezi / Yerel birim sayı 64, İş merkezi / İstihdam 594, İş hanı/Pasaj / Yerel birim sayısı 246, İş hanı/Pasaj / İstihdam 534, diğer / Yerel birim sayı 2818, Diğer / İstihdam 6474 kişidir. 2013 yılında ilde % 10,4 işsizlik oranıyla ülkede 17. Sıradadır. Ülkede işsizlik oranı % 9,7'dir. 2013 yılında Muş ilinde istihdam edilenlerin oranı % 41,2 değeri ile ülkede 69.sıradadır. 2015 yılında İlin toplam kapasite Hidrolik (MW 1,5, Termal (MW) 9,6 olmak üzere toplam 11,1 MW'tır. 2016 yılında Resmi daire 39789, Sanayi işletmesi 127299, Ticarethane 51768, mesken 146081, Sokak aydınlatma 7835, Diğer 22419 MWh olmak üzere toplam 397403 MWh elektrik tüketilir. Kişi başına toplam elektrik tüketimi (KWh) ülkede 2897 ilde 978, işi başına sanayi elektrik tüketimi (KWh) 1357 ilde 313, Kişi başına mesken elektrik tüketimi (KWh) ülkede 642, ilde 359 KWh'tır.

SONUÇ

Bu çalışmada Muş'un süreç içerisinde tüm sektörlerde gösterge değerlerine göre bir kendi ile kıyaslanır ve zaman içindeki gelişmesi belirlenir, bir de ülkedeki diğer illerle kıyaslanarak kendi ilerlemesinin ülke ölçeğinde nasıl bir gelişmeye isabet ettiği tespit edilmiştir. DPT'nin kurulması ile birlikte ülkede geri kalmış iller tespit edilerek geliştirmek için beş yıllık programlar hazırlanır. 1972 yılında DPT tarafından 8 ana grupta 53 değışkene göre illerin Sosyo-ekonomik gelişmişlik indeksleri belirlenir ve bu endeks değerlerine göre ülkede gelişmiş ve az gelişmiş iller tespit edilir. Muş ülkede 65.sırada yer alır. İl bu değeriyle ülkede KÖY arasına alınır. Sanayi'de 64. sırada, mali göstergelerde 62, tarım göstergelerinde 53., sosyal ve kültürel göstergelerde 61., sağlık göstergelerinde 61., eğitim göstergelerinde 62., demografik göstergelerde 59.sırada, haberleşme ve ulaştırma göstergelerinde 60. Sırada yer alır.

Muş 1996 yılı sosyo ekonomik gelişmede il 76. sırada, 2003 yılı Sosyo ekonomik gelişmişlik sıralamasında ülkede 81. sırada yer alır. 2003 yılı araştırmasına göre Muş 5. Derece gelişmiş iller arasındadır. Muş imalat ve sanayi gelişmişlik sıralamasında 76. sırada, sağlık göstergelerinde 78. sırada, eğitim göstergelerinde 80. Sıradadır. Muş'un ülkede sosyo ekonomik gelişmişlik sıralaması 1945'te 61., 1965'te 66., 1985'te 67., 1996'da 76. Sırada, 2003 ve 2011 yılında 81. Ve son sırada yer alır. Muş 1985 yılında Kalkınmada Birinci Derece iller arasında 10. Sırada, 2003 yılında ülkede 7. Derece gelişmiş iller arasında yer alır.

1970'de 1990'lı yıllara gelindiğinde ülkede 5 adet kalkınma programı uygulanır. Bu kalkınma programları sonrasında 1996 yılında yapılan illerin sosyo ekonomik gelişmişlik sıralamasında Muş genel olarak 76.sırada yer alır ve geçen sürede sektörler bazında belirgin bir ilerleme kaydedemez. Bu dönemde ilde öncelikle tarım alanında, sonra sanayi alanlarında önemli yatırımlar gerçekleşir. Ancak bu yatırımlar ilde ekonomik canlanmayı başaramaz. İldeki bu durum doğal olarak sosyal ve kültürel alandaki göstergelere de yansır. Fakat süreç içerisinde diğer illerde de gelişmenin olması Muş'u geriye doğru götürür. Burada göç nedeniyle nüfus artış hızının yüksek olması doğal olarak göstergelere olumsuz yönde etkilemektedir (Dinçer,1996).

Muş'ın 1990 sonrasında başlayan önlenemeyen göç ile nüfus azalır. Bu azalan nüfus ilde tüm sosyo ekonomik göstergeleri diğer illere göre geriletir ve il 2010 yılında 81. sıraya geriler. İl 2016 yılında yine ülkede son sırada yer alır. İl tüm sektörlerdeki değerlerinde 1996 yılına göre ilerlemesine karşın diğer illerin ilerlemesi daha fazla olması ve göç nedeniyle genelde geriler.

İlin sahip olduğu nüfus, sosyo-ekonomik gelişmenin belirlenmesinde önemli bir unsurdur. Gelişme sürecinde hem il içinden hem de il dışından az gelişmiş yerleşim birimlerinden, ekonomik ve sosyal açıdan cazip durumda olan yerleşim birimlerine doğru nüfus hareketleri olmaktadır. Gelişmişlik farklılıklarından kaynaklanan nüfus

hareketleri sonucu, az gelişmiş yerlerin nüfusu azalırken ya da düşük oranlarda artarken, gelişmiş yerlerin nüfusunda önemli oranda artış olmaktadır. Araştırmada kullanılan değişkenlerin nüfusa oranlanıp, fert başına düşen değerler ölçüğünde kullanıldığından, Muş'un nüfusu azalmasından dolayı, sosyo- ekonomik gelişmişlikte il aleyhinde bir durum ortaya çıkmakta ve ülke değerlerine göre gerilemektedir.

Muş'un sosyo- ekonomik açıdan tekrar ilerleme gösterebilmesi için ülke yöneticilerin iller arası göçü önleyici tedbirleri alması gerekmektedir. İl yöneticilerinin de il içindeki yöresel gelişmişlik farklarını azaltıcı tedbirler olarak göçü durdurmalıdır. Ayrıca il idarecileri ildeki tüm sektörleri yeniden gözden geçirerek ilin gelişmesi için gerekenleri yapmalıdırlar.

KAYNAKÇA

Akkayan, T., (1979). Göç ve Değişme, İstanbul.

DİE, (1927). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1945). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1950). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1955). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1960). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1965). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1970). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1975). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

.....(1976). Haritalı İstatistik Bülteni, Ankara.

.....(1980). Türkiye İstatistik Yıllığı, Ankara.

----,(1980). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1980). Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Türkiye Harcamaları, 1973-74, Ankara.

----,(1985). Tarımsal Yapı ve Üretim.

----,(1980). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1990). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----,(1991). 1991 Genel Tarım Sayımı; Tarımsal İşletmeler, Hane Halkı Araştırma Sonuçları.

----,(1993). İl ve Bölge İstatistikleri.

----,(1995). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

----, (2000). Genel Nüfus Sayımı Verileri.

DİE, (1985). Tarımsal Yapı ve Üretim.

DİE, (1972). 25 Ekim 1970 Genel Nüfus Sayımı, Örneklem Sonuçları, Ankara.

DİE, (1976). Türkiye Nüfus Araştırması, 1974-1975.

DİE, (1975). Genel Nüfus Sayımı. Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, Muş.

DİE, (1976). 26 Ekim 1975 Genel Nüfus Sayımı % I Örneklem Sonuçları, Ankara.

DİE, (1965). Ziraî Bünye ve İstihsal, 1958-1960, 1960-1962.

DİE, (1980). Tarımsal Yapı ve Üretim, 1967, 1968, 1970-1972, 1973-1975, 1975-1977. 1976-1978, 1979, 1980.

DİE, (1981). 1976 Köy Genel Bilgi Anketi, Ankara.

DİE, (1973). Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişiminin 50 Yılı, Ankara.

DİE, (1964). Sanayi ve İşyerleri Sayımı.

DİE, (1977). Yıllık İmalat Sanayii Anketi. 1971, 1972, 1973, 1974. 1975, 1976, 1977.

DİE, (1979). Yıllık imalat Sanayii Anketi Geçici Sonuçlar, 1978, 1979.

- DİE. (1981). 1980 Genel Sanayi ve İşyerleri Sayımı, Birinci Aşama İlk Geçici Sonuçlar, Ankara.
- DİE, (1971). Milli Eğitim İstatistikleri, Öğretim Yılı Başı 1970-71. Ankara.
- DİE, (1981). Milli Eğitim İstatistikleri, İlköğretim 1979-80, Ankara.
- DİE, (1982). Milli Eğitim İstatistikleri, Ortaöğretim, 1953-60, 1961-65. 1979-80.
- DİE, (1982). Milli Eğitim İstatistikler Teknik Öğretim 1979-1980, Ankara.
- DİE. (1965). Milli Eğitim İstatistikleri, Meslek- Teknik ve Yükseköğretim. 1961-45. Ankara.
- DPT, (1972). Sosyal- Ekonomik Endeks Araştırması Verileri, Sosyal Planlama Dairesi, “Türkiye’de İller İtibariyle Sosyo- Ekonomik Gelişmişlik Endeksi 1963-1970”, DPT: 1282 ve SPD: 52 Sayılı Yayını, Ankara.
- DPT, (1977). Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, Metal Dışı Madenler, Ankara.
- DPT, (1974). Doğu ve Güneydoğu Anadolu İlleri Sosyal Yapı Araştırması, Ankara.
- DPT, (1981). İller İtibariyle Sanayi Tesisleri ve Özellikleri, Kalkınmada Öncelikli (25) İl, Cilt 1, Ankara.
- ,(1985). İl ve İlçelerin Ekonomik ve Sosyal Gelişmişlik Seviyelerinin Tespiti Araştırması,
- DPT, (2015). KÖYB:30.
- ,(1993). İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara.
-, (2003). İller İtibariyle Çeşitli Göstergeler, Ankara.
-(2012). Muş İl Raporu.
- Dinler, Z. A., (1972). “Bölgesel Dengesizliğin Ortaya Çıkış Nedenleri, Fayda ve Sakıncaları,” Akademi, BİTİA Dergisi, Cilt 1, No:1, Kasım.
- Dinçer, B. & Özaslan, M., (1996). İllerin Sosyo- Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
- , (2003). İllerin Sosyo- Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması, Bölgesel Gelişme ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü.
- Eren, N., (1981). Dünya’da ve Türkiye’de Hekimlik Eğitimi, Ankara.
- Hacıhasanoğlu, B., (1980). İller İçin Bir Gelişmişlik Göstergesi ve Sıralama, Ankara.
- Kılınç, İ.,(1993). “Türkiye’de Kentleşmenin Özellikleri”, Amme İdaresi Dergisi, C.26, Sayı 2, Haziran.
- Muş İl Yıllığı, (1967).
- Muş İl Yıllığı, (1973).
- Özmucur, S.,(1996). Türkiye’de Gelir Dağılımı, Vergi Yüğü ve Makro Ekonomik Göstergeler, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Sarıca, İ.,(1972). İllerin Sosyo Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması, Ankara.
- ,(1991). Kalkınmada Öncelikli Yörelere İle İlgili Temel Konular, DPT, Ankara.
- Sevin, Ö., (1979). Sayılarla Sağlık Hizmetleri, Ankara.
- Tekeli, İ., (1981). Dört Plan Döneminde Bölgesel Politikalar ve Ekonomik Büyümenin Mekânsal Farklılaşması, ODTÜ Gelişme Dergisi, Ankara.
- Toros, A., (1979). Türkiye’nin Demografik Yapısı 1965-1970, Ankara.
- Türkiye’de Ölüm Seviyesi, (1968). Doğurganlık ve Yaş Yapısı Tahminleri, İstanbul.
- Türkiye Ansiklopedisi, (1982). "Muş" Maddesi.
- TUİK, (2013). Muş.
- TUİK, (2016).. 2016 Yılı Verileri.
- TUİK, (2017). 2017 Yılı Verileri.